

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΕΚΑΤΟ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΤ'ΚΟΥ Κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Στις 14 Μαρτίου συμπληρώθηκαν εκατό χρόνια από τὸ θάνατο τοῦ Κάρλ Μάρξ (Karl Marx). Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν δὲν μπορούσε νὰ ἀντιπαρέλθει τὴν ἐπέτειο αὐτὴ καὶ νὰ μὴν ἐπιχειρήσει νὰ ἐκτιμήσει, ἀπὸ μιὰ σημαντικὴ τώρα ἀπόσταση τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου, τὴ σημασίαν τῆς παρουσίας του καὶ τῆς πορείας του ἐπὶ τῆς γῆς. Ἡ Σύγκλητος τοῦ ἀνώτατου πνευματικοῦ ιδρύματος τῆς χώρας μας μοῦ ἔκαμε τὴν τιμὴ νὰ ἀναθέσει σὲ μένα τὸ ἔργο τοῦτο.

Δὲν εἶναι τυχαῖο, ὅτι τὸ ἀνάθεσε σὲ μένα. Πρῶτος στὴν Ἑλλάδα παρουσίασα συστηματικά, ἀπὸ πανεπιστημιακὴ ἔδρα, ἀπὸ τὴν ἔδρα τῆς κοινωνιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, στὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1929 - 1930, δλόκληρο τὸ πολὺ-πλευρο θεωρητικὸ οἰκοδόμημα, ποὺ ἔχτισε ὁ Μάρξ, μὲ τὴ συμπαράσταση καὶ τοῦ φίλου καὶ συνεργάτη του Φρήντριχ Ἑνγκελς (Friedrich Engels). Καὶ πρῶτος ἐπιχείρησα τότε νὰ ἐκτιμήσω τὸ θεωρητικὸ αὐτὸ οἰκοδόμημα, ποὺ ὀνομάσθηκε Μαρξισμός, μὲ κριτήρια αὐστηρῶς ἐπιστημονικά. Μπορεῖ καὶ μὲ τὰ αὐστηρῶς ἐπιστημονικά κριτήρια, ποὺ ἐχρησιμοποίησα, νὰ ἔκαμα καὶ ἐσφαλμένες ἐκτιμήσεις, ἀλλὰ καὶ στίς τυχὸν ἐσφαλμένες ἐκτιμήσεις μου δὲν εἶχα ὑποκινήθει ἀπὸ πολιτικά ἢ ἰδεολογικά ἐλατήρια.

Πέρασαν ἀπὸ τότε 54 χρόνια. Καὶ πέρασαν 52 χρόνια ἀπὸ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1931, δηλαδὴ ἀπὸ τότε ποὺ ἐμφανίσθηκε τὸ βιβλίον μου «Κάρολος Μάρξ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν θεωριῶν». Τὸ βιβλίον μου ἐκεῖνο, ποὺ περιέχει τίς παραδόσεις μου τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1929 - 1930, ἐφοδιάσθηκε καὶ μὲ τίς ἀναγκαῖες παραπομπὰς καὶ μ' ἓνα ἐπίμετρο. Σήμερα μιλοῦν στὴν Ἑλλάδα οἱ πάντες γιὰ τὸν Μαρξισμό. Πόσοι, ὅμως, ἀπ' ὅσους ἐμφανίζονται ὡς ὁπαδοὶ του ἢ ὡς ἀντίπαλοί του γνωρίζουν πράγματι ποιοὺς ὑπῆρξε καὶ τί ἐδίδαξε ὁ Μάρξ;

Ὁ Νικόλαϊ Μπουχάριν εἶπε—σὲ μιὰ μελέτη του, ποὺ δημοσιεύθηκε στὸν τόμον τῆς Σοβιετικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, τὸν ἀφιερωμένον (1932) στὴν ἑκατοστὴ ἐπέτειον τοῦ θανάτου τοῦ Goethe—ὅτι «ἡ Γερμανία ἀνάδειξε στὴ στροφῇ τοῦ ΙΗ' πρὸς τὸν ΙΘ' αἰῶνα τρεῖς Τιτάνες τῆς ἀνθρώπινης δημιουργίας, τὸν Μπετόβεν (Beethoven), τὸν Γκαίτε (Goethe) καὶ τὸν Χέγγελ (Ἑγελ, Hegel)». Μποροῦμε μὲ βεβαιότητα νὰ ποῦμε, ὅτι ὄχι μόνον γιὰ τὸν Μπουχάριν, ἀλλὰ γιὰ

όλους τούς λόγιους Μαρξιστές, φυσικά και για τόν Λένιν, πού—όταν στό 1897 είχε εξορισθεῖ στή Σιβηρία—πῆρε μαζί του ἕνα μοναδικό βιβλίο, τόν «Φάουστ» τοῦ Γκαίτε, ὁ Μάρξ ἦταν, μετὰ τούς τρεῖς πού μνημονεύθηκαν, ὁ Τιτάν, πού ἀνάδειξε ἡ Γερμανία στή στροφή τοῦ πρώτου πρὸς τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ ΙΘ' αἰώνα, καὶ ὅτι ὑπῆρξε μάλιστα ἐκεῖνος, πού στό πρόσωπό του συνδυάσθηκε ἡ θεωρητικὴ δημιουργία μὲ μιὰ συγκλονιστικὴ ἱστορικὴ πράξη. Εἴτε τὸ θέλουμε εἴτε ὄχι, ὀφείλουμε νὰ ἀναγνωρίσουμε, ὅτι μετὰ τὸν Παῦλο, τὸν ἰδρυτὴ τῆς ὁρατῆς—τῆς ἐγκόσμιας—Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, μετὰ τὸν Μωάμεθ, τὸν Προφήτη τοῦ Ἰσλάμ, καὶ μετὰ τὸν Λούθηρο, τὸν πρῶτο ἀπὸ τούς τρεῖς μεγάλους Μεταρρυθμιστές, κανένας χειριστὴς τοῦ λόγου, κανένας Διδάσκαλος, δὲν ἐπηρεάσει τὴν πορεία τῆς παγκόσμιας ἱστορίας ὅσο ὁ Κάρλ Μάρξ. Ἡ Ἀναγέννηση, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ἡ λεγόμενη βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, καὶ ἡ ἀνατολὴ στὸν ζοφερό ἱστορικὸ ὁρίζοντα τῆς πυρηνικῆς ἐποχῆς, πού εἶναι ἡ πιὸ βαθιὰ—καὶ μὲ ἀπρόβλεπτες ἐπιπτώσεις—τομὴ στή ζωὴ τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ὑπῆρξαν ἔργο πολλῶν. Ὁ Μαρξισμὸς—δηλαδή ἡ προαγωγή τῶν ποικιλόμορφων σοσιαλιστικῶν δοξασιῶν καὶ οὐτοπιῶν, πού ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τίς μέρες τοῦ Μάρξ εἶχαν ἐμφανισθεῖ, σ' ἕνα σύστημα, πού μέσα του συνδυάσθηκε ἅμεσα καὶ ὀριστικὰ ἡ θεωρία μὲ τὴν πράξη—ἦταν ἔργο ἐν ὅς ἀνθρώπου, τοῦ Μάρξ.

Ἡ ζωὴ τοῦ Μάρξ, ὅπως καὶ ἡ ζωὴ τοῦ Παύλου, τοῦ Μωάμεθ καὶ τοῦ Λουθήρου, εἶναι ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, ὄχι μόνο τῆς ἱστορίας τῶν ιδεῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἱστορίας τῆς ἐποχῆς τους. Τὸ χρονικὸ τῆς ζωῆς καὶ τῆς δραστηριότητος τοῦ Μάρξ θὰ τὸ παρουσιάσω, βασισμένος στὸ θεμελιακὸ ἔργο τοῦ ἔμπιστον τῆς οἰκογένειας Μάρξ Franz Mehring “Karl Marx. Geschichte seines Lebens”, στὸ μεγάλο ἄρθρο “Marx. Sein Leben” τοῦ Φρήντριχ Ἐνγκελς στὸ “Handwörterbuch der Staatswissenschaften”, στὸ βιβλίο “Karl Marx. Leben und Lehre” τοῦ Ferdinand Tönnies, καὶ στὸ “Karl Marx. Sein Leben und seine Lehre” τοῦ Karl Vorländer (1929). Καμιά νεότερη βιογραφία τοῦ Μάρξ δὲν περιέχει στοιχεῖα, πού ἀνατρέπουν ἢ τροποποιοῦν οὐσιαστικὰ ὅσα οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ ἔχουν ἀναπτύξει.

Ὁ Κάρλ Μάρξ γεννήθηκε στὶς 5 Μαΐου τοῦ 1818 στὸ Trier (Trèves) τῆς τότε πρῶσσικῆς Πρωσίας. Οἱ γονεῖς του ἦταν ἐβραϊκῆς καταγωγῆς, ἀλλὰ ὁ πατέρας του, πού ἦταν δικηγόρος, ἀσπασθηκε στὸ 1824 τὸν Χριστιανισμό, καὶ ὅλα τὰ μέλη τῆς οἰκογένειάς του ἔγιναν προτεστάντες.

Ἀπὸ τὴν ἐφηβικὴ ζωὴ τοῦ Κάρλ Μάρξ, πού ἐφοίτησε σὲ γυμνάσιο τοῦ Trier, σ' ἕνα γυμνάσιο πού ἦταν ἄλλοτε στὰ χέρια τῶν Ἱησουϊτῶν, ἀξίζει νὰ μνημονευ-

θεϊ ἓνα γεγονός, πὺν δείχνει τὴν πρόωρη ὠριμότητα τοῦ πνεύματός του. Στὴν ἔκθεση, πὺν ἔγραψε στὶς ἐξετάσεις γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ ἀπολυτήριου τοῦ γυμνασίου, ὑπάρχουν δύο φράσεις, πὺν μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν, ἡ πρώτη σὰν προανάκρουσμα τῆς μελλοντικῆς κοσμοθεωρίας του, καὶ ἡ δεύτερη σὰν προμῆνυμα τῆς μελλοντικῆς ζωῆς του. Ἐγραψε ὁ δεκαεφτάχρονος Μάρξ: «... δὲν μπορούμε πάντοτε νὰ καταλάβουμε τὴ θέση, γιὰ τὴν ὁποία πιστεύουμε ὅτι εἴμαστε προορισμένοι· οἱ συνθήκες ζωῆς μας (*unsere Verhältnisse*) στὴν κοινωνία ἔχουν σὲ κάποιο βαθμὸ (*einigermassen*) δημιουργηθεῖ πρὶν γίνουμε ἐμεῖς ἱκανοὶ νὰ τὶς καθορίσουμε». Ἡ δεύτερη φράση, στὸ ἴδιο γραπτὸ του, εἶναι: («Ἀφοῦ ἐκλέξουμε τὴ θέση πὺν μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ δράσουμε στὸν πῶς μεγάλο βαθμὸ (*am meisten*) γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα, κανένα βάρος δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς κάμψει, γιὰτὶ τὰ βάρη δὲν εἶναι παρὰ θυσίες γιὰ ὅλους (*weil sie nur Opfer für alle sind*)· τότε δὲν ἀπολαμβάνουμε μιὰ πενιχρή, περιορισμένη καὶ ἐγωϊστικὴ χαρὰ, ἀλλὰ ἡ εὐτυχία μας ἀνήκει σὲ ἑκατομμύρια (ἀνθρώπους)...»).

Ἡ φοιτητικὴ ζωὴ τοῦ Μάρξ ἐγκαινιάσθηκε, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1835, στὸ πανεπιστήμιο τῆς Βόννης καί, ἀφοῦ ἐφοίτησε ἐκεῖ δύο ἐξάμηνα, συνέχισε τὶς σπουδές του στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου. Ὅταν, στὸ διάστημα τῶν σπουδῶν του στὴ Βόννη, ἐπισκέφθηκε τὴν οἰκογένειά του, ἀρραβωνιάστηκε—στὴν ἀρχὴ κρυφά—μὲ τὴν *Jenny von Westfalen*, νεανικὴ φίλη δική του καὶ τῆς ἀδελφῆς του Σοφίας, τὴν ὠραιότερη κοπέλα τοῦ *Trier*, πὺν—τέσσερα χρόνια πρεσβύτερή του—ἐγινε ἀργότερα (ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1843) ἡ θαυμάσια σύντροφος τοῦ βίου του μέχρι τοῦ θανάτου της (πέθανε δεκαπέντε μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Μάρξ).

Στὸ Βερολίνον, ὅπου ἐγγράφηκε στὸ πανεπιστήμιο τὸ φθινόπωρο τοῦ 1836, ἦρθε ὁ Μάρξ σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸν κύκλο ἐκείνων πὺν εἶχαν ὀνομασθεῖ «*die Berliner Freien*», ἰδιαίτερα μὲ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς («ἐγγελιανῆς ἀριστερᾶς»), ὅπως εἶχε βαπτίσει ὁ ἰδρυτής της *David Friedrich Strauss*, ὁ συγγραφέας τοῦ πολύκροτου βιβλίου γιὰ τὸ βίον τοῦ Ἰησοῦ (1835), τὴν πτέρυγα τῆς σχολῆς τοῦ *Χέγγελ*, πὺν—ἀν καὶ ὀρμήθηκε ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν ἐννοιῶν τοῦ μεγάλου φιλοσόφου—ἀπέβλεψε ὅχι στὴ δικαίωση, ὅπως τὸ εἶχε κάνει ἐκεῖνος, ἀλλὰ στὴν κριτικὴ τοῦ κοινωνικοῦ, πολιτικοῦ καὶ κυρίως τοῦ θρησκευτικοῦ («κατεστημένου»). Τὸ πνεῦμα τοῦ νεαροῦ Μάρξ ἐπηρεάσθηκε ὅχι τόσο ἀπὸ τὸν *Strauss*, ὅσο ἀπὸ τὸν *Bruno Bauer* καὶ τὸν *Ludwig Feuerbach*. Ἀμεσα ποδηγετήθηκε, τότε, ἀπὸ τὸν *Bruno Bauer*, πὺν ἀργότερα, ὅταν χώρισαν οἱ δρόμοι τους, τὸν περιέλαβε ὁ Μάρξ—αὐτὸν καὶ τοὺς ἀδελφούς του *Edgar* καὶ *Egbert*—στὴν «Ἁγία Οἰκογένεια» («*Die heilige Familie*»). Παρὰ τὴ διαφορὰ τῆς ἡλικίας τους—ὁ *Bruno Bauer* ἦταν δέκα χρόνια πρεσβύτερός του καὶ ἤδη ὑφηγητὴς στὴ θεολογικὴ σχολή

τοῦ πανεπιστήμιου τοῦ Βερολίνου—θερμὴ φιλία συνέδεσε τότε τοὺς δύο ἄνδρες. Ὁ Μάρξ, ἂν καὶ φοιτητὴς τῆς Νομικῆς, καὶ μάλιστα μελετητὴς τῶν Πανδεκτῶν, ταλαντευόταν μέσα του ἀνάμεσα στὴν ποίηση—ἔγραφε ρομαντικὰ ποιήματα καὶ ἀνάμεσά τους ἐρωτικά, πὺν τὰ εἶχε ἐμπνεύσει στὸ ποιητικὸ του πνεῦμα ἡ *Jenny*—καὶ τῇ φιλοσοφίᾳ. Γρήγορα, ὅμως, κατάλαβε—ἢ νόμισε—ὅτι δὲν μπορούσε νὰ γίνῃ σπουδαῖος ποιητής, καὶ στράφηκε σχεδὸν ἀποκλειστικὰ πρὸς τὴ φιλοσοφίᾳ. Πρὶν μνηθεῖ στὴ φιλοσοφίᾳ τοῦ Χέγκελ, εἶχε μελετήσῃ τὸν Κὰντ καὶ τὸν Φίχτε, καὶ ἡ ἐπίδραση τοῦ Κὰντ—παρὰ τὴ στροφὴ τοῦ πνεύματός του πρὸς τὸν Χέγκελ—διατηρήθηκε, ὅπως ἔχουν καταδείξει κυρίως ὁ *Max Adler* καὶ ὁ *Karl Vorländer*, ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του καὶ εἶναι διαφανὴς σὲ πολλές καθαρὰ φιλοσοφικὰς (αὐτὲς δὲν εἶναι πολλές, ἀλλὰ εἶναι πολὺ σημαντικὰς) σελίδες του.

Ὁ πρῶτος, πάντως, σημαντικὸς σταθμὸς στὴ ζωὴ τοῦ Μάρξ ἦταν ἡ μύησίς του στὸν Ἑγελιανισμὸ καὶ ἡ εἰσοδὸς του στὸν κύκλο τῆς ἐγελιανῆς ἀριστερᾶς. Ὁ δεῦτερος σημαντικὸς σταθμὸς σηματοδύθηκε ἀπὸ τὴς πρῶτες σοβαρὰς δυσκολίες, πὺν συνάντησε στὴ ζωὴ του. Τὸ Μάιο τοῦ 1840 πέθανε ὁ φιλελεύθερος ὑπουργὸς Παιδείας *von Altenstein*, πὺν εἶχε δεῖξει συμπάθεια πρὸς τοὺς νεοεγελιανούς, καὶ ἓνα μῆνα ἀργότερα ὁ βασιλεὺς τῆς Πρωσσίας Φρειδερίκος Γουλιέλμος ὁ Γ'. Ὁ διάδοχός του Φρειδερίκος Γουλιέλμος ὁ Δ' διόρισε τὸν Ὁκτώβριο τοῦ ἴδιου ἔτους ὑπουργὸ τῆς Παιδείας τὸν ἀντιδραστικὸν *Eichhorn*. Καὶ ἄρχισαν οἱ διωγμοὶ τῶν ἐγελιανῶν τῆς ἀριστερᾶς. Ὁ *Bruno Bauer*, πὺν ἀπὸ τὸ 1839 εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὴ Βόννη, μὲ τὴ βεβαιότητα τότε ὅτι θὰ καταλάμβανε ἐκεῖ καθηγητικὴ ἔδρα, εἶδε νὰ διαφεύδονται οἱ ἐλπίδες του. Ὁ Μάρξ ἄρχισε νὰ ἀμφιβάλλῃ ἂν ἔπρεπε νὰ ἀποβλέπῃ σὲ ἀκαδημαϊκὴ σταδιοδρομία, καὶ σκέφθηκε νὰ στραφεῖ σὲ κάποιο πρακτικὸ ἐπάγγελμα. Χαρακτηριστικὰς εἶναι οἱ τελευταῖες φράσεις μιᾶς ἐπιστολῆς, πὺν ὁ *Bruno Bauer* ἀπευθύνει ἀπὸ τὴ Βόννη στὸν Μάρξ τὴν ἀνοιχτὴν τοῦ 1841: «Θά'ταν ἀνοησία, ἂν ἀποφάσιζες νὰ ἀφιερωθεῖς σὲ πρακτικὴ καριέρα. Ἡ θεωρία εἶναι τώρα ἡ πῶς ἰσχυρὴ πράξις, καὶ δὲν μπορούμε ἀκόμα νὰ προβλέψουμε σὲ ποιὸ ὑψηλὸ νόημα θὰ γίνῃ πρακτικὴ». Ὁ Μάρξ συμφώνησε μὲ τὴ συμβουλὴ τοῦ φίλου του, ἀλλὰ—ἐπειδὴ δυσπιστοῦσε στὴς διαθέσεις τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Βερολίνου—ἐπέβαλε τὴ διδακτορικὴ του διατριβὴν στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τῆς Ἰένας, ὅπου ὁ κοσμήτορας *Bachmann* καὶ τὰ ἄλλα ἑξὶ τακτικὰ μέλη τῆς σχολῆς τὴν ἐχαρακτήρισαν ἀριστη καὶ τὴν ἔκαμαν, φυσικά, δεκτὴ. Στὴς 15 Ἀπριλίου τοῦ 1841 ἀναγορεύεται ὁ Μάρξ διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας. Τὸ θέμα τῆς διατριβῆς του ἦταν: «Διαφορὰ μεταξὺ τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσεως τοῦ Δημοκρίτου καὶ ἐκείνης τοῦ Ἐπικουροῦ» («*Differenz der demokritischen und epikureischen Naturphilosophie*»). Τὰ πράγματα, ὅμως, ὅλο καὶ χειροτέρευαν.

Μετά τὴν ἔκδοση, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1841, ἐνὸς τολμηροῦ βιβλίου του, ὁ Bruno Bauer κηρύσσεται ἀπὸ τὸν ὑπουργὸν Eichhorn καὶ ἀπὸ τὶς περισσότερες θεολογικὰς σχολὰς τῶν πανεπιστημίων τῆς Πρωσσίας ἀπαράδεκτος ὡς ὑφηγητὴς τῆς Θεολογίας. Ὁ Μάρξ, ποὺ στὴ διδακτορικὴ του διατριβή, ἐμπνευσμένος καὶ ἀπὸ τὸν Προμηθεά Δεσμώτη τοῦ Αἰσχύλου, ποὺ στίχους του παραθέτει, εἶχε γράφει: «Ὅ,τι ἦταν φῶς ἐσωτερικόν, γίνεται κατατρώγουσα φλόγα ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω» (*“Was innerliches Licht war, wird zur verzehrenden Flamme, die sich nach aussen wendet”*), σκέπτεται—μαζὶ μὲ τὸν Ludwig Feuerbach καὶ τὸν Bruno Bauer—νὰ ἐκδώσει ἓνα περιοδικὸ καὶ μιὰ ἐφημερίδα. Τελικά, ὁ Μάρξ γίνεται συνεργάτης καί, γρήγορα, κύριος συντάκτης τῆς «Ἐφημερίδας τοῦ Ρήνου» (*“Rheinische Zeitung”*), ποὺ ἄρχισε νὰ ἐκδίδεται στὴν Κολωνία, ὅπου ἐγκαταστάθηκε ἀργότερα καὶ ὁ ἴδιος τὴν πρωτοχρονιά τοῦ 1842, καὶ ποὺ ἐκδότες της ἦταν μετριοπαθεῖς φιλελεύθεροι. Τὰ ἄρθρα τοῦ Μάρξ, ποὺ δημοσιεύθηκαν στὴν «Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου», ἀνέβασαν τὴ δημοσιογραφία σὲ πολὺ ὑψηλὸ ἐπίπεδο. Πραγματεύθηκε θέματα ἐπὶκαιρα, ἀλλὰ καὶ θέματα φιλοσοφικά, καὶ ἀρχίζει νὰ ἀσκεῖ γιὰ πρώτη φορὰ κριτικὴ στὸν Χέγκελ, καὶ νὰ ἐκδηλώνει ἐξάλλον, ἐπίσης γιὰ πρώτη φορὰ, τὴ συμπάθειά του πρὸς τὶς ιδέες—χωρὶς καὶ νὰ τὶς συμμερίζεται ἀπόλυτα—τῶν Γάλλων σοσιαλιστῶν Pierre Leroux καὶ Victor Considerant, καὶ κυρίως πρὸς τὸ πρόσωπο καὶ τὶς ιδέες τοῦ Pierre-Joseph Proudhon.

Τὸ Νοέμβριον τοῦ 1843, ἀφοῦ εἶχε παντρευτεῖ τὴν Jenny von Westfalem, ὁ Μάρξ ἐκπατρίσθηκε, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι γρήγορα θὰ γύριζε πάλι στὴ Γερμανία. Στις 18 Μαρτίου εἶχε διακόψει τὴ συνεργασία του μὲ τὴν «Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου» («ἐξαιτίας»—ἢ δήλωσέ του αὐτὴ δημοσιεύθηκε—«τῶν τωρινῶν συνθηκῶν λογοκρισίας»). Πρὶν φύγει ἀπὸ τὴ Γερμανία, εἶχε ἀποφασίσει, μαζὶ μὲ τὸν Arnold Ruge, τὴν ἔκδοση ἐνὸς περιοδικοῦ. Τὸ πρῶτο—καὶ μόνον—τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ, ποὺ εἶχε τὸν τίτλο «Γερμανογαλλικὰ Χρονικὰ» (*“Deutsch-Französische Jahrbücher”*), βγῆκε στὸ Παρίσι στὰ τέλη Φεβρουαρίου τοῦ 1844. Σὲ μιὰ βαρυσήμαντη πραγματεία, ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ τεῦχος αὐτό, σημειώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἀνεπιφύλακτη στροφή τοῦ Μάρξ πρὸς τὸν προλεταριακὸ σοσιαλισμὸ. Μιλáει, βέβαια, μόνον γιὰ τὴ Γερμανία καὶ ὅχι ἀκόμα γιὰ ὅλες τὶς ἄλλες χώρες. Λέει ὅμως ὅτι—γιὰ νὰ χειραφετηθοῦν οἱ Γερμανοὶ καὶ νὰ γίνουν πραγματικοὶ ἄνθρωποι—«ἡ κεφαλὴ αὐτοῦ τοῦ χειραφετήματος εἶναι ἡ φιλοσοφία, καὶ καρδιά του τὸ Προλεταριάτο. (*“Der Kopf dieser Emanzipation der Deutschen zu Menschen ist die Philosophie, ihr Herz das Proletariat”*)». Στὸ κείμενον αὐτὸ τοῦ Μάρξ ὑπάρχουν ἤδη—πράγμα ποὺ ὁδήγησε, μαζὶ καὶ μὲ κάποιες ἄλλες ἀφορμές, στὴ ρήξή του πρὸς τὸν Ruge, ποὺ ἦταν προοδευτικὸς δημοκρατι-

κός, αλλά μόνο δημοκρατικός — φράσεις που μοιάζουν να κατευθύνονται άμεσα προς τὸ «Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο» τοῦ 1848.

Ὁ τρίτος σημαντικὸς σταθμὸς στὴ ζωὴ του, ὁ πιὸ σημαντικὸς ἀπ' ὅλους, συνδέθηκε ἄμεσα μ' ἓνα γεγονός, πὺν σημάδεψε γιὰ πάντα, ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, τὴν πορεία τοῦ πνεύματός του καὶ τὴν καρδιά του. Ἄν στὴν Jenny εἶχε βρεῖ τὴν ἀφοσιωμένη καὶ ὅλο ἀνιδιοτέλεια σύζυγό του, τὸ πιὸ γερὸ ψυχικὸ του στήριγμα, στὸν Φρήντριχ Ἑνγκελς (Friedrich Engels), πὺν ἦταν δυνάμιση χρόνια νεότερός του, βρῆκε τότε — στὴν πιὸ κρίσιμη καμπὴ τῆς ζωῆς του, ὅταν εἶχε ἐξάλλου ἀνάγκη καὶ ἀπὸ οἰκονομικὴ βοήθεια γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς τριμελοῦς ἤδη οἰκογενείας του (εἶχε γεννηθεῖ στὸ Παρίσι τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ παιδιὰ του) — τὸν πιὸ πιστό, ὅλο ἀνιδιοτέλεια, φίλο καὶ συνεργάτη ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, τὸ σπάνιο ἐκεῖνο εἶδος ἀνθρώπου, πὺν ὀνομάζεται "alter ego", «ἄλλος ἐγώ».

Εἶχαν συναντηθεῖ οἱ δύο τους γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Κολωνία. Ἀλλὰ προσπέρασε, τότε, ὁ ἓνας τὸν ἄλλον. Ἡ φιλία τους καὶ ἡ συνεργασία τῶν πνευμάτων τους ἐγκαινιάσθηκε στὸ Παρίσι. Ὁ ἴδιος ὁ Ἑνγκελς σημειώνει τὸ γεγονός αὐτὸ στὸ ἄρθρο του, πὺν περιέχει τὴ βιογραφία τοῦ Μάρξ στὸ "Handwörterbuch der Staatswissenschaften". Μιλώντας γιὰ τὸν ἑαυτό του στὸ τρίτο πρόσωπο, γράφει: «Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1844 πῆγε ὁ Φρήντριχ Ἑνγκελς γιὰ μερικὲς μέρες» (ἀπὸ τὴν Ἀγγλία) «στὸ Παρίσι, στὸν Μάρξ. Μετὰ τὴ συνεργασία τους στὰ «Γερμανογαλλικὰ Χρονικὰ» εἶχαν ἀρχίσει οἱ δύο τους νὰ ἀλληλογραφοῦν, καὶ ἀπὸ δῶ χρονολογεῖται ἡ κοινὴ δράση τους, πὺν πῆρε τέλος μόνο μὲ τὸ θάνατο τοῦ Μάρξ».

Ὁ Ἑνγκελς εἶχε δημοσιεύσει, στὸ πρῶτο καὶ μοναδικὸ τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ, δύο πραγματεῖες. Ἡ μιὰ εἶχε τὸν τίτλο: «Ἡ κατάσταση τῆς Ἀγγλίας» ("Die Lage Englands"), καὶ ἡ ἄλλη τὸν τίτλο «Γενικὲς γραμμὲς μιᾶς κριτικῆς τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας» ("Umrisse einer Kritik der Nationalökonomie"). Ὁ πατέρας τοῦ Ἑνγκελς εἶχε ἐμπορικὸ οἶκο μὲ ὑποκατάστημα στὸ Μάντσεστερ. Ὁ Ἑνγκελς ἦταν αὐτοδίδακτος στὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη, ἀλλὰ ἰδιοφυὲς αὐτοδίδακτος. Στὴ δεύτερη πραγματεία του βρίσκεται ἡ πρώτη εὐστοχη — πολὺ, βέβαια, συνοπτικὴ — κριτικὴ τῆς κλασικῆς (φιλελεύθερης) οἰκονομικῆς θεωρίας τῶν Adam Smith, Ricardo καὶ Malthus. Στὴν πρώτη πραγματεία του — «Ἡ κατάσταση τῆς Ἀγγλίας» ξεκινáει ὁ Ἑνγκελς ἀπὸ τὸ περιφημὸ ἔργο τοῦ Thomas Carlyle «Παρελθὸν καὶ Παρὸν» ("Past and Present"), πὺν εἶχε ἐκδοθεῖ στὸ 1843. Συμφωνεῖ ἀπόλυτα μὲ τὶς σκληρὲς κρίσεις τοῦ Carlyle γιὰ τὰ ἥθη τῆς ἀρχουσας τάξης τῆς Ἀγγλίας καὶ γιὰ τὴ νάρκη καὶ τὰ κούφια κεφάλια τῶν μεσαίων κοινωνικῶν στρωμάτων, καὶ περιγράφει σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴν ἄθλια κατάσταση τῶν ἐργατῶν στὴν Ἀγγλία, θέμα πὺν τὸ χειρίσθηκε, πολὺ ἐκτενέστερα, ἓνα χρόνο ἀργότερα,

στό πρώτο βιβλίο του (*“Die Lage der arbeitenden Klasse in England”*), και πού πολὺ ἀργότερα τὸ χειρίσθηκε ἀκόμα πιὸ πλατιά ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ στό πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου του *«Τὸ Κεφάλαιο»*. Ὁ Τόμας Καρλάνλ, πὺν χαρακτηρίζεται σήμερα ἀπὸ πολλοὺς μόνο καὶ μόνο ὡς λάτρης τῶν «ἡρώων» στὴν ἱστορία, ὑπῆρξε καὶ ἔξοχος ἱστορικός καὶ ὁ πιὸ δεινὸς στὸν ΙΘ' αἰῶνα κριτικὸς τῆς ἀγγλικῆς κοινωνίας καί, γενικότερα, τῆς φιλελεύθερης—καπιταλιστικῆς—οἰκονομίας. Καὶ ἐπηρέασε πολὺ ὅχι μόνο τὸν Ἑνγκελς, ἀλλὰ καὶ τὸν ἴδιο τὸν Μάρξ, ὅπως φάνηκε κυρίως στὰ *«Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα»* του τοῦ 1844, πὺν ἐκδόθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ πλήρη μόλις στὸ ἔτος 1932. Πρὶν ἐπιχειρήσει ὁ Μάρξ νὰ κρίνει καὶ νὰ ἀνατρέψει τὴν κλασικὴ οἰκονομικὴ θεωρία, πὺν εἶχε διδάξει τὴν αὐτόματη λειτουργία φυσικῶν νόμων στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ, τὸ εἶχε πράξει ὁ Καρλάνλ. *«Ἡ προσφορὰ καὶ ἡ ζήτηση δὲν εἶναι φυσικοὶ νόμοις»*, διακήρυξε ἤδη στὸ 1843 ὁ δαιμόνιος Σκωτσέζος, καὶ πρόσθεσε, ὅτι ὁ δῆθεν «ἐντιμὸς ἀνταγωνισμὸς» καὶ ἡ δῆθεν αὐτόματη λειτουργία τῶν φυσικῶν νόμων ὅχι μόνο δὲν ἐξασφαλίζουν τὴν κοινωνικὴ ἁρμονία, ἀλλὰ ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν «αἰῶνια ἐξέγερση», τὰ «μίσση», τὴν «ἀπομόνωση».

Ὁ Ἑνγκελς εἶχε γίνει σοσιαλιστὴς πρὶν συναντηθεῖ μὲ τὸν Μάρξ. Ἀλλὰ—ὅπως ἐξάγεται ἀπὸ ὅσα ἐδημοσίευσε στὸ μοναδικὸ τεῦχος τῶν *«Γερμανογαλλικῶν Χρονικῶν»*—ὡς μεταβατικὸ καθεστῶς, πὺν θὰ ὀδηγοῦσε στὸ σοσιαλισμὸ, θεωροῦσε τότε τὸ πολιτικὸ σύστημα τῆς δημοκρατίας. Ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ ξεκίνησε ἀργότερα ἢ νοοτροπία τῶν ὁπαδῶν τοῦ (ρεβιζιονισμοῦ), τῶν σοσιαλδημοκρατῶν. Αὐτὸ δὲν σημαίνει, ὅτι—ἂν ζοῦσε ὁ Ἑνγκελς πῆρ' ἀπὸ τὸ 1895—θὰ συμφωνοῦσε μὲ τὸν Kautsky. Ἀπὸ ἓνα κείμενο, ἀντίθετα, τοῦ Μάρξ πὺν δημοσιεύθηκε τὸν καιρὸ τῆς πρώτης ἐπαφῆς του μὲ τὸν Ἑνγκελς, ξεκίνησε ὁ ἐπαναστατικὸς σοσιαλισμὸς. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ δὲν σημαίνει, ὅτι—ἂν ζοῦσε ὁ Μάρξ, ὅταν σημειώθηκε στὶς τάξεις τῶν Ρώσων σοσιαλιστῶν ἡ διαίρεση μεταξὺ μπολσεβίκων καὶ μενσεβίκων—θὰ συμφωνοῦσε μὲ τὸν Λένιν καί, εἰδικότερα, μὲ τὸ «Κράτος», πὺν θὰ προέκυπτε ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ κράτος, πὺν θὰ 'ταν στὰ χέρια τῆς «πρωτοπορίας τοῦ προλεταριάτου». Οὔτε τὸ ἓνα εἶναι βέβαιο σχετικὰ μὲ τὸν Ἑνγκελς, οὔτε τὸ ἄλλο σχετικὰ μὲ τὸν Μάρξ. Ἀς ξαναγυρίσουμε, ὅμως, στὸ ἔτος 1844.

Ὅταν χώρισε ὁ Μάρξ ἀπὸ τὸν Ruge, ἐδημοσίευσε στὸ μικρὸ ἐβδομαδιαῖο γερμανικὸ περιοδικὸ *«Ἐμπρός»* (*“Vorwärts”*), πὺν ἔβγαινε στὸ Παρίσι, ἓνα ἄρθρο, πὺν ἔλεγε ρητά: *«Χωρὶς ἐπανάσταση δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ ὁ σοσιαλισμὸς»* (*“Ohne Revolution kann sich der Sozialismus nicht ausführen”*). Συνεργάσθηκε στὸ περιοδικὸ αὐτὸ καὶ ὁ Heinrich Heine, πὺν εἶχε συν-

δεθεῖ στενὰ στὸ Παρίσι μὲ τὸν Μάρξ. Τὸ περιοδικὸ «Ἐμπρός» εἶχε στραφεῖ βίαια κατὰ τοῦ καθεστῶτος τοῦ βασιλιᾶ τῆς Πρωσσίας Φρειδερίκου Γουλιέλμου τοῦ Δ'. Ἡ πρωσσικὴ κυβέρνηση ζήτησε ἀπὸ τὴ γαλλικὴ—πρωθυπουργὸς ἦταν τότε ὁ ἔξοχος ἱστορικὸς Guizot—τὴν ἀπέλαση ἀπὸ τὸ γαλλικὸ ἔδαφος τῶν κακῶν αὐτῶν δαιμόνων. Ὁ Χάινε γλίτωσε. Τὸν ἔσωσε ἡ ποιητικὴ του φήμη. Ὁ Μάρξ ἀπελάθηκε. Καταφεύγει, μὲ τὴν οἰκογένειά του, στὶς ἀρχὲς τοῦ 1845, στὶς Βρυξέλλες ὅπου ἔσπευσε νὰ τὸν βρεῖ ὁ Ἑνγκελς. Ἐκαμαν τὸ καλοκαίρι τοῦ ἔτους ἐκείνου ἓνα ταξίδι οἱ δύο τους στὸ Μάντσεστερ.

Στὶς Βρυξέλλες ἔμεινε ὁ Μάρξ τρία ὁλόκληρα χρόνια, ὡς τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1848. Τώρα πὰ ἦταν νομικὰ «ἄπολις», ὅχι ὅμως καὶ ψυχικά. Τοῦ ἀφαιρέθηκε ἡ γερμανικὴ ὑπηκοότητα, ἀλλὰ δὲ ζήτησε ποτὲ στὴ ζωὴ του νὰ πάρει τὴν ὑπηκοότητα ἄλλης χώρας. Ἡ τριετία τῆς διαμονῆς του στὶς Βρυξέλλες ἦταν ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν ὀριστικὴ διαμόρφωση τῆς κοσμοθεωρίας του. Ὁ σοσιαλισμὸς συνδέθηκε τότε μέσα του ὀριστικὰ μὲ τὸν λεγόμενον «ἱστορικὸ ὕλισμό», μὲ τὴν «ὕλιστικὴ θεώρηση τῆς ἱστορίας». Τὰ σημαντικότερα ἔργα ἢ δοκίμια, πὺν ἔγραψε στὴν περίοδο αὐτὴ τῆς ζωῆς του, εἶναι πέντε. Στὸ 1845 ἔγραψε, μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Ἑνγκελς, τὴν «Ἀγία Οἰκογένεια» («*Die heilige Familie*») καὶ στὸ 1846, μὲ τὴ συνεργασία καὶ πάλι τοῦ Ἑνγκελς, τὴν «Γερμανικὴ Ἰδεολογία» («*Die deutsche Ideologie*»), πὺν ἐμφανίσθηκε γιὰ πρώτη φορὰ, ρωσικὰ καὶ γερμανικά, στὸ «Ἀρχεῖο Μάρξ-Ἑνγκελς», ὄργανο—ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ Δ. Ριαζάνωφ—τοῦ «Ἰνστιτούτου Μάρξ-Ἑνγκελς» τῆς Μόσχας στὴν τρίτη δεκαετία τοῦ αἰῶνα μας. Τὸν ἴδιο περίπου καιρὸ ἔγραψε ὁ Μάρξ τὶς «Θέσεις γιὰ τὸν Φόνερμπαχ» («*Thesen über Feuerbach*»), ἓνα βραχὺ—μὲ σημαντικότητες σκέψεις—κείμενο, πὺν κι αὐτὸ πρωτοδημοσιεύθηκε, ὅπως καὶ «Ἡ γερμανικὴ ἰδεολογία», στὸ «Ἀρχεῖο Μάρξ-Ἑνγκελς». Στὸ 1846, ἀπαντώντας στὸ βιβλίο τοῦ χτεσινοῦ φίλου του Proudhon «Ἡ φιλοσοφία τῆς ἀθλιότητος» ἔγραψε ὁ Μάρξ τὸ ἔργο του «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» («*Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère de M. Proudhon*»), πὺν ἐκδόθηκε στὴ γαλλικὴ γλῶσσα στὸ 1847, καὶ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1848 συνέταξαν μαζὶ οἱ δύο φίλοι, ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἑνγκελς, τὸ «Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο» («*Das Kommunistische Manifest*»).

Τὸ «Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο» ἐσήμανε καὶ τὴν ἄμεση ἐνεργὸ ἀνάμιξη τοῦ Μάρξ στὴν πολιτικὴ ζωὴ. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1845 εἶχαν ἐκδηλωθεῖ μερικὲς προσπάθειες Γερμανῶν ὁπαδῶν του νὰ συγκροτήσουν κόμμα, ξεχωρίζοντας τὶς ἀρχὲς τοῦ κομμουνισμοῦ ἀπὸ τὶς σοσιαλιστικὲς ἰδέες τοῦ Moses Hess καὶ τοῦ Karl Grün. Ὅταν ἡ γερμανικὴ «Ἐνωση τῶν Δικαίων» («*Bund der Gerechten*»), πὺν εἶχε

ἔδρα της τὸ Λονδίνο, ζήτησε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1847 νὰ ἀσπασθεῖ τις ἀρχές τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἑνγκελς, οἱ δύο φίλοι ἔγιναν μέλη της, καὶ στὸ συνέδριο, πὺν συγκλήθηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ ἴδιου ἔτους στὸ Λονδίνο, ὅπου ἔλαβε μέρος μόνον ὁ Ἑνγκελς, ἀποφασίσθηκε νὰ μετονομασθεῖ ἡ «Ἐνωση τῶν Δικαίων» σὲ «Ἐνωση τῶν κομμουνιστῶν». Σὲ μιὰ δεύτερη συνάθροιση τῶν μελῶν της ἐξουσιοδοτήθηκαν ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἑνγκελς νὰ ἐκθέσουν τις ἀρχές τοῦ κομμουνισμοῦ σ' ἓνα μαυφέστο. Τὸ μαυφέστο ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὴν «Ἐνωση», τυπώθηκε καὶ δόθηκε στὴν κυκλοφορία τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1848.

Δὲν πέρασαν ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ «Κομμουνιστικοῦ Μαυφέστου» παρὰ μερικὲς ἐβδομάδες καὶ σηκώθηκε στὸ Παρίσι στίς 22 Φεβρουαρίου τοῦ 1848 τὸ ἐπαναστατικὸ ἐκεῖνο κύμα, πὺν στὸ ἴδιο ἔτος σκέπασε πολλὲς ἄλλες πρωτεύουσες τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης. Καμιά, ὅμως, σχέση δὲν εἶχαν οἱ ἐπαναστάσεις αὐτὲς μὲ τὸ «Μαυφέστο» τῶν Μάρξ καὶ Ἑνγκελς. Θὰ μπορούσαμε μάλιστα νὰ ποῦμε, ὅτι τὸ «Μαυφέστο» ἐπισκιάσθηκε τότε ἀπὸ τὰ γεγονότα. Ἄλλες ἀπὸ τις ἐξεγέρσεις, κυρίως στὸ Παρίσι, ὅπου ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν—οὐσιαστικὸς πρωθυπουργὸς—στὴν προσωρινὴ κυβέρνησις ἔγινε ὁ φιλελεύθερος ποιητὴς Λαμαρτίνος, εἶχαν καθαρὰ δημοκρατικὸ χαρακτήρα, καὶ ἄλλες, στὴν Ἰταλία ἢ στὴν Οὐγγαρία, χαρακτήρα δημοκρατικὸ, ἀλλὰ ταντόχρονα καὶ ἐθνικοαπελευθερωτικὸ. Ὡστόσο, ἡ προσωρινὴ γαλλικὴ κυβέρνησις ἐκάλεσε, μ' ἓνα τιμητικὸ γι' αὐτὸν διάταγμα, τὸν Μάρξ νὰ ἐπιστρέψει στὸ Παρίσι. Οἱ ἀρχές, ἄλλωστε, τῶν Βρυξελλῶν τὸν εἶχαν θεωρήσει ὑποπτο συνωμοτικῶν ἐνεργειῶν καὶ εἶχαν διατάξει τὴν ἀπέλαση καὶ αὐτοῦ καὶ τῆς συζύγου του. Τὸ Μάρτιο καὶ τὸν Ἀπρίλιο ὁ Μάρξ βρίσκεται στὴ γαλλικὴ πρωτεύουσα, ὅπου ἰδρύει μιὰ γερμανικὴ κομμουνιστικὴ «Λέσχη» («Club»). Ἀλλὰ εἶχε φύγει ὁ Μάρξ ἀπὸ τὸ Παρίσι, ὅταν στίς 2 Ἰουνίου τοῦ ἴδιου ἔτους ἐκδηλώθηκε ἐκεῖ ἡ βίαιη καὶ πολυαίμακτη ἐξέγερσις τῶν Γάλλων ἐργατῶν, πὺν ἡ καταστολὴ της ἄνοιξε λίγο ἀργότερα τὸ δρόμο στὸν Λουδοβίκο Βοναπάρτη ν' ἀνεβῇ στὴν προεδρία τῆς δημοκρατίας καί, δύο χρόνια ἀργότερα, στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο ὡς Ναπολέων ὁ Γ'. Στίς 13 Μαρτίου τοῦ 1848 ἐκδηλώθηκε ἡ ἐπανάστασις στὴ Βιέννη, στίς 18 Μαρτίου στὸ Βερολίνο, καὶ τὸν ἴδιο μῆνα στὸ Μόναχο (ὅπου ὁ πατέρας τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἑλλάδος Ὁθωνος Λουδοβίκος ὁ Α' ἀναγκάσθηκε νὰ παραδώσει τὸ στέμμα στὸν γιό του Μαξιμιλιανὸ τὸν Β') καὶ σ' ἄλλες πρωτεύουσες γερμανικῶν χωρῶν. Ὁ Μάρξ ξαναγυρίζει στὴ Γερμανία. Ἐπανεκδίδει στὴν Κολωνία, μαζὶ μὲ τὸν Ἑνγκελς, τὴν «Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου» μὲ τὸν τίτλο «Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου» («Neue Rheinische Zeitung»). Ἐκτιμώντας σωστά, ὅτι ἦταν πολὺ πρόωρη μιὰ προλεταριακὴ ἐπανάστασις σὲ μιὰ πολιτικὴ ἀτμόσφαιρα, ὅπου ἐπικρατοῦσε τὸ πνεῦμα τῶν μικροαστῶν

καὶ τῶν λίγο ἢ πολὺ ἄτολμων τότε φιλελεύθερων πανεπιστημιακῶν καθηγητῶν, ἀποφεύγει ὁ Μάρξ νὰ ρίξει μὲ τὴν ἐφημερίδα του, ποὺ συνεργάτης της ἦταν καὶ ὁ σοσιαλιστὴς Φερδινάνδος Λασσάλ (Ferdinand Lassalle), συνθήματα ἐμπρηστικά ἢ καὶ ἀπλῶς σοσιαλιστικά. Ὡπως παρατηρεῖ ὁ Ἐδουάρδος Μπέρνσταϊν (Eduard Bernstein), στὴ μεγάλη εἰσαγωγή του στὸν πρῶτο τόμο τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Λασσάλ, ποὺ ἐκδόθηκαν στὰ ἔτη 1892 - 1893, οἱ ἐργάτες τῆς Γερμανίας δὲν ἦταν ἀκόμα ὥριμοι, στὸ 1848, νὰ ὀδηγηθοῦν —ὅπως τὸ ἔκαναν οἱ Γάλλοι ἐργάτες τὸν Ἰούνιο τοῦ ἴδιου ἔτους— «σὲ μιὰ μεγάλης σημασίας ταξικὴ δράση» («zu einer grösseren Aktion als Klasse»). Ὡστόσο —μολονότι ὁ Μάρξ στὴ «Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου» ἦταν πολὺ προσεκτικὸς καὶ μετριοπαθὴς— δὲν ἀπέφυγε τὴ δίωξη. Ὅταν ἄρχισε νὰ ἐπικρατεῖ στὴν Πρωσσία ἡ ἀντίδραση, προσάγεται τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1849 ὡς κατηγορούμενος στὸ κακορρυτιδικεῖο τῆς Κολωνίας. Ἀφοῦ ὑπερασπίσθηκε, ὅμως, τὸν ἑαυτό του μὲ μιὰ ἔξοχη ὁμιλία, ἀθωώθηκε ἀπὸ τοὺς ἐνόρκους. Τὸ Μάιο τοῦ 1849 ἀθωώθηκε ἀπὸ τὸ κακορρυτιδικεῖο τοῦ Düsseldorf καὶ ὁ Λασσάλ, καὶ τὴν περιφημὴ ἀπολογία του τὴν ἐδημοσίευσε ὑπὸ τὸν τίτλο «Meine Assisen-Rede». Καταδικάσθηκε, ὅμως, ὁ Λασσάλ σὲ ἔξη μῆνες φυλάκιση ἀπὸ ἓνα ἰδιότυπο πλημμελειοδικεῖο (Zuchtpolizeigericht). «Δημιουργήθηκε» (στὸ 1848), λέει ὁ Μπέρνσταϊν, «μιὰ φιλικὴ προσωπικὴ σχέση μεταξὺ τοῦ Λασσάλ καὶ τοῦ Μάρξ, ποὺ ἀκόμα κι ἀργότερα, ὅταν ὁ Μάρξ ζοῦσε στὴν ἐξορία, συνεχίσθηκε μὲ ἀνταλλαγὴ ἐπιστολῶν καὶ ἐπισκέψεων. Ὁ Λασσάλ πῆγε ἐπανειλημμένα στὸ Λονδίνο, καὶ ὁ Μάρξ, ὅταν στὸ ἔτος 1861» (τρὶα χρόνια πρὶν σκοτωθεῖ ὁ Lassalle σὲ μιὰ μονομαχία) «ταξίδεψε στὴ Γερμανία, ἐπισκέφθηκε τὸν Λασσάλ στὸ Βερολίνο». Προσθέτει, ὅμως, ὁ Μπέρνσταϊν, ὅτι ποτὲ δὲν δημιουργήθηκε «μιὰ βαθύτερη σχέση φιλίας» («ein tieferes Freundschaftsverhältnis») μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν, γιατί εἶχαν πολὺ διαφορετικὲς ιδιοσυγκρασίες. Δὲν ἔγινε, βέβαια, ὁ Λασσάλ, ποὺ ὁ πρόωρος θάνατός του δὲν μᾶς ἐπιτρέπει τελικὲς γιὰ τὸ ἦθος καὶ τὸ πνεῦμα του κρίσεις, ὁπαδὸς τῆς πολιτικῆς τοῦ Μπίσμαρκ, ὅπως ὑποστηρίχθηκε ἄλλωστε. Πράγματι, ὁ Λασσάλ ἀλληλογραφοῦσε μὲ τὸν Μπίσμαρκ στὰ ἔτη 1863 - 1864, ἀλλὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι μᾶλλον ὁ Μπίσμαρκ δανείσθηκε ἀργότερα κοινωνικοπολιτικὲς ιδέες ἀπὸ τὸν Λασσάλ. Καὶ βέβαιον εἶναι, ὅτι πολλὰ ἀπ' ὅσα ἔγραψε ὁ Λασσάλ —προπάντων τὸ «Πρόγραμμα τῶν ἐργατῶν» («Das Arbeiterprogramm») καὶ τὸ «Ἀναγνωσματάριο τῶν ἐργατῶν» («Das Arbeiterlesebuch») — «ἔκαναν», ὅπως τονίζει ὁ Μπέρνσταϊν, «ἑκατοντάδες χιλιάδες νὰ κατακτηθοῦν ἀπὸ τὸν σοσιαλισμό». Ὁ Λασσάλ —λέει ὁ Μπέρνσταϊν, ποὺ ἔχει ἐπισημάνει καὶ τὰ ἐλαττώματα τοῦ φιλόδοξου καὶ κομποῦ δημαγωγοῦ— «ἔδωσε» στοὺς Γερμανοὺς ἐργάτες, ποὺ ὁ Μάρξ τοὺς βρῆκε στὸ 1848

ἀνέτοιμους, «τὴ γνώση τῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς τους». Τοὺς ἔμαθε νὰ ἐνώνονται σὲ πολιτικὰς ὁργανώσεις. Ὁ ἴδιος ὁ Μὰρξ ἔγραψε στὸν J. B. von Schweitzer, κάμποσα χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Λασσάλ, ὅτι αὐτὴ τὴν «ἀθάνατη ἀξία» ("diesen unsterblichen Verdienst") τοῦ Λασσάλ πρέπει, παρ' ὅλα τὰ «μεγάλαια λάθη» του — νὰ τοῦ τὴν ἀναγνωρίσουμε.

Ἄν ἀθωώθηκε ὁ Μὰρξ ἀπὸ τὸ κακουργιοδικεῖο τῆς Κολωνίας στὸ 1849, δὲ γλίτωσε ἀπὸ τὰ αὐστηρὰ ἀστυνομικὰ μέτρα, ποὺ ἔλαβε τότε ἡ πρωσσικὴ κυβέρνησις. Ἡ «Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου» ὑποχρεώθηκε νὰ σταματήσῃ τὴν ἐκδοσὴν της, καὶ διατάχθηκε ἡ ἀπέλαση τῶν κυριότερων συντακτῶν της ἀπὸ τὸ πρωσσικὸ ἔδαφος. Ξαναγύρισε ἔτσι ὁ Μὰρξ, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1849, στὸ Παρίσι. Ἀλλὰ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους ὑποχρεώθηκε νὰ φύγῃ καὶ ἀπὸ τὴ Γαλλία. Καὶ ἐγκαταστάθηκε τώρα ὀριστικὰ, μὲ τὴν οἰκογένειάν του, στὸ Λονδίνο. Μόνο δύο ταξίδια ἔκανε ἀπὸ τότε στὴ Γερμανία. Τὸ πρῶτο στὸ ἔτος 1861 —τότε ἐπισκέφθηκε καὶ τὸν Λασσάλ στὸ Βερολίνο— καὶ τὸ δεύτερο, στὸ Ἀμβούργο καὶ στὸ Ἀννόβερο, στὸ ἔτος 1867.

Στὸ Λονδίνο ἔγραψε ὁ Μὰρξ πολλὰ ἔργα. Λὲν θὰ τὰ μνημονεύσω ὅλα. Τὰ δύο πρῶτα ἀναφέρονται στὰ πρόσφατα, τότε, γεγονότα τῆς Γαλλίας. Οἱ τίτλοι τους εἶναι «Οἱ ταξικοὶ ἀγῶνες στὴ Γαλλία, 1848 ὡς 1849» ("Die Klassenkämpfe in Frankreich, 1848 - 1849") καὶ «Ἡ 18η Brumaire τοῦ Λουδοβίκου Ναπολέοντος» ("Der 18. Brumaire des Louis Bonaparte"). Μὲ τὸν τίτλο τοῦ δεύτερου αὐτοῦ βιβλίου θέλησε ὁ Μὰρξ νὰ παραλληλίσῃ τὸ πραξικόπημα τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη στὶς 2 Δεκεμβρίου τοῦ 1851, ὅταν διέλυσε τὴ γαλλικὴ «Συνέλευση» καὶ προκήρυξε τὸ δημοψήφισμα, ποὺ τὸν ἀνέβασε στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνον, μὲ τὸ πραξικόπημα τοῦ Ναπολέοντος Βοναπάρτη στὶς 9 Νοεμβρίου τοῦ 1799, ποὺ —σύμφωνα μὲ τὴ νέα χρονολογία καὶ τὶς νέες ἡμερομηνίες, ποὺ εἶχε ἐγκαινιάσει ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάστασις— ἦταν ἡ 18η Brumaire τοῦ ἔτους 8 (απ VIII). Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Μὰρξ ἐκδόθηκε γερμανικά, στὴ Νέα Ὑόρκη, στὸ ἔτος 1852. Τὸ τρίτο πολὺ σημαντικὸ ἔργο τοῦ Μὰρξ, ἐφοδιασμένον καὶ μ' ἓνα περίφημον «Πρόλογον», ἔχει τὸν τίτλον «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» ("Zur Kritik der politischen Oekonomie"), ποὺ ἐκδόθηκε στὸ Βερολίνο στὸ ἔτος 1859. Ὁ Μὰρξ σχεδίαζε νὰ γράφῃ καὶ ἓνα δεύτερον τόμον τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ἀναθεωρώντας μάλιστα καὶ τὸν πρῶτον. Ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας αὐτῆς ἦταν τὸ μεγάλο ἔργο του «Τὸ Κεφάλαιον» ("Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie"), ποὺ τὸ πρῶτον μέρος του ("Erstes Buch") ἐκδόθηκε στὸ Ἀμβούργο στὸ ἔτος 1867. Ἄν καὶ δύο χρόνια μετὰ τὸ θάνατον τοῦ Μὰρξ ἐκδόθηκε ἓνα δεύτερον μέρος ("Zweites Buch"),

καὶ στὸ 1894 ἓνα τρίτο ("Drittes Buch") —τὶς ἐκδόσεις αὐτὲς τὶς ἐπιμελήθηκε ὁ Ἕνγκελς,— τὸ ἔργο ἔμεινε ἡμιτελές.

Ἀλλὰ στὸ Λονδίνο ἔδρασε ὁ Μάρξ καὶ ὡς ἐπαγγελματίας —ἐπὶ πληρωμῇ— δημοσιογράφος. Ἀπὸ τὸ 1852 ἦταν ἀνταποκριτὴς —μὲ ἀρμοδιότητα σχολιασμοῦ ὅλων τῶν εὐρωπαϊκῶν προβλημάτων— στὸ «Βῆμα τῆς Νέας Ὑόρκης» (*New York Tribune*). Ὁ Ἕνγκελς γράφει: «Ἀλλὰ ἀπὸ τὰ ἄρθρα του δημοσιεύθηκαν μὲ τὴν ὑπογραφή του, καὶ ἄλλα ἐμφανίσθηκαν ὡς κύρια ἄρθρα (*Leitartikel*). Δὲν ἦταν σύνθητες ἀνταποκρίσεις, ἀλλὰ ἦταν ἐκθέσεις τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς καταστάσεως τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν (...) βασισμένες σὲ βαθιὰ μελέτη, ποὺ συχνὰ ἐκτείνονταν σὲ ὁλόκληρη σειρὰ ἄρθρων». Τὰ ἄρθρα στρατιωτικοῦ περιεχομένου —γιὰ τὸν Κριμαϊκὸ Πόλεμο (1853 - 1856) ἢ γιὰ τὴν ἐξέγερση στὶς Ἰνδίες (1857 - 1858)— τὰ ἔγραψε ὁ Ἕνγκελς. Καμιά φορὰ καὶ ἄλλα, ὅταν τύχαινε νὰ εἶναι ὁ Μάρξ ἀδιάθετος ἢ ἀπασχολημένος μὲ ἄλλα ἔργα. Ἡ συνεργασία τοῦ Μάρξ μὲ τὸ «Βῆμα τῆς Νέας Ὑόρκης» κράτησε δέκα χρόνια. Σταμάτησε, ὅταν ξέσπασε ὁ ἀμερικανικὸς ἐμφύλιος πόλεμος. "Ὅταν ἐκδόθηκαν, στὸν αἰῶνα μας, συγκεντρωμένα σὲ βιβλία, τὰ ἄρθρα ποὺ εἶχαν δημοσιευθεῖ στὸ «Βῆμα» τῆς Νέας Ὑόρκης, ἔπιασαν παραπάνω ἀπὸ χίλιες διακόσιες σελίδες. Ἀς σημειωθεῖ, ὅτι ὁ Ἕνγκελς ἀναγνώριζε πάντοτε —ὄχι μόνο σχετικὰ μὲ τὰ ἄρθρα, ποὺ ἔγραψε τότε ὁ ἴδιος γιὰ τὸ «Βῆμα», ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ δικά του βιβλία— ὅτι οἱ βασικὲς γραμμὲς τῶν σκέψεών του εἶχαν πηγὴ τους τὸ πνεῦμα τοῦ Μάρξ.

Τὸ ἔτος 1862, ὅταν ἡ ἔναρξη τοῦ ἐμφύλιου πολέμου τῶν Ἀμερικανῶν διέκοψε τὴ συνεργασία τοῦ Μάρξ μὲ τὸ «Βῆμα τῆς Νέας Ὑόρκης», ἦταν καὶ ἡ ἀφετηρία ἄλλων ἐξελίξεων, ποὺ εἶχαν —πράγμα ποὺ φάνηκε πολὺ ἀργότερα— κοσμοϊστορικὴ σημασία. Στὸ ἔτος ἐκεῖνο, ἡ Παγκόσμια Ἐκθεση, ποὺ ἔγινε στὸ Λονδίνο, ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ συναντηθοῦν στὴ βρετανικὴ πρωτεύουσα ἀντιπροσωπεῖες γαλλικῶν καὶ γερμανικῶν ἐργατικῶν ὁργανώσεων μὲ τὰ ἀγγλικά ἐργατικὰ σωματεῖα (*Trade-Unions*). Ἔγιναν καὶ ἄλλες συναντήσεις, καὶ στὶς 28 Σεπτεμβρίου τοῦ 1864 —λίγο ὕστερα ἀπὸ τὴ μονομαχία καὶ τὸ θάνατο τοῦ Λασσάλ— βρέθηκαν μαζὶ σὲ μιὰ συγκέντρωση ὄχι μόνο ἀντιπρόσωποι τῶν ἀγγλικῶν, γαλλικῶν καὶ γερμανικῶν ὁργανώσεων, ἀλλὰ καὶ Πολωνοὶ —ἐξόριστοι ὕστερ' ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐξέγερση τοῦ 1863, τὴ δεύτερη μετὰ τὴν ἀκόμα μεγαλύτερη τῶν ἐτῶν 1830 - 31— καὶ Ἰρλανδοί. Ἡ συγκέντρωση αὐτή, ποὺ προκάλεσε συζητήσεις λίγο ἢ πολὺ ἀόριστες καὶ ἄσχετες μὲ τὸν σοσιαλισμό, δὲν εἶχε παρὰ μόνον ἓνα θετικὸ ἀποτέλεσμα. Ἐκλείσε μὲ τὴν σύσταση μιᾶς διεθνοῦς ἐπιτροπῆς, ποὺ μέλος τῆς ἦταν καὶ ὁ Μάρξ. Χωρὶς τὸν Μάρξ —ὁ Ἕνγκελς δὲν ἦταν στὸ Λονδίνο, ἀλλὰ τὸν πληροφοροῦσε μὲ ἐπιστολές του ὁ Μάρξ γιὰ ὅσα συνέβαιναν— ἡ διεθνὴς ἐπι-

τροπή θὰ εἶχε μετατραπεῖ σ' ἓναν ἀκαδημαϊκὸ ὄμιλο ἢ θὰ εἶχε ἀπόλυτα ἀτομήσει. Ἡ ὥρα ἐκείνη ἔγινε ὥρα ἱστορικὴ μόνο καὶ μόνο μὲ τὴν παρουσία καὶ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Μάρξ. Ἦταν ἐκεῖνος, ποὺ δὲν εἶχε καμιὰ συνδικαλιστικὴ δράση. Κι ὅμως αὐτὸς—ὁ θεωρητικὸς νοῦς—ἔκαμε τὴν πιὸ ἀποφασιστικὴ ἱστορικὴ πράξη. Πῆρε στὰ χέρια του τὴν οὐσιαστικὴ διεύθυνση τῆς Διεθνοῦς Ἐπιτροπῆς, καὶ στὸ ἴδιο ἔτος 1864 παραμέρισε ὅλα τὰ σχέδια ἄλλων μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς καὶ κατάφερε νὰ γίνῃ ὁμόφωνα καὶ μὲ ἐνθουσιασμό δεκτὸ τὸ δικό του πρόγραμμα. Τὴν «Προκήρυξη» ("Inauguraladresse") καὶ τὸ «Καταστατικὸν» ("Statut") φρόντισε ὁ Μάρξ νὰ τὰ συντάξῃ μὲ μεγάλη πολιτικότητα, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ γίνουν δεκτὰ ὅχι μόνο ἀπὸ ὅσους συμμερίζονταν τὶς δικές του κομμουνιστικὰς ἰδέες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ συνδικάτα (Trade-Unions), ἀπὸ τοὺς Γάλλους ὁπαδοὺς τοῦ Proudhon—ἀνάμεσά τους ἦταν τότε καὶ οἱ μελλοντικοὶ σύζυγοι δυὸ θυγατέρων τοῦ Μάρξ, ὁ Paul Lafargue καὶ ὁ Charles Longuet—καὶ τοῦ Λουὶ Μπλανκί (Louis-Auguste Blanqui), ποὺ εἶχε λάβει ἐνεργὸ μέρος στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1848, καὶ ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν γερμανικῶν ἐργατικῶν ἐνώσεων, ποὺ ἐμπνευστὴς καὶ ὁργανωτὴς τους ὑπῆρξε ὁ Λασσάλ. Ἔτσι, ἰδρύθηκε ἡ «Διεθνὴς Ἐνωσις τῶν Ἑργατῶν» ("Die Internationale Arbeiter-Assoziation", "International Working Men's Association"), ποὺ τὴν ὀνομάσαμε—ἐκ τῶν ὑστέρων—«Πρώτη Διεθνὴ».

Ὁ βίος τῆς «Πρώτης Διεθνοῦς» δὲν ἦταν ὁμαλός, καὶ ἦταν σχετικὰ βραχύς. Ἀλλὰ τὸ θεμέλιο εἶχε τεθεῖ. Οἱ διαλλακτικὲς προσπάθειες τοῦ Μάρξ εἶχαν μόνο στὸ ἔτος 1864 θετικὸ ἀποτέλεσμα. Στὰ ἐπόμενα συνέδρια τῆς «Πρώτης Διεθνοῦς»—τῆς Γενεύης στὸ 1866, τῆς Λωζάννης στὸ 1867, τῶν Βρυξελλῶν στὸ 1868 καὶ τῆς Βασιλείας στὸ 1869—ὁ Μάρξ δὲν ἦταν παρὼν. Δὲν ἐμφανίσθηκε ὁ ἴδιος παρὰ μόνον, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, στὴν τελευταία συνάντηση, ποὺ ἔγινε στὴ Χάγη (1872). Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ, ὅτι ὁ Μάρξ εἶχε διχασμένη φύση. Τὸν τραβοῦσε καὶ ἡ θεωρία καὶ ἡ πράξη. Ποιὰ τὸν τραβοῦσε περισσότερο; Δὲν τὸ ξέρουμε. Πάντως, σ' ἓνα γράμμα πρὸς τὸν φίλο του Dr. L. Kugelmann (23 Αὐγούστου 1866), ποὺ ζοῦσε στὸ Ἀμβούργο, λέει ὅτι δὲν ἤθελε νὰ διακόψῃ, πηγαίνοντας στὴ Γενεύη, τὸ συγγραφικὸ του ἔργο. Ἐπιχειροῦσε, χωρὶς νὰ εἶναι ὁ ἴδιος παρὼν, νὰ κατευθύνῃ ἀπὸ μακριὰ τὶς ἐργασίες τῶν συνεδρίων. Αὐτό, ὅμως, ἀποδείχθηκε ἀδύνατο. Νικοῦσαν συνήθως οἱ ἀπόψεις του, ποὺ τὶς διερμήνευαν ὁπαδοί του. Ἀλλὰ ἡ ἔμμομη ἀντίθεση πρὸς τὶς ἰδέες τοῦ Μάρξ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Proudhon, καθὼς καὶ τῶν ὁπαδῶν τοῦ ῥώσου ἀναρχικοῦ Μιχαὴλ Μπακούνιν (1814 - 1876), ποὺ εἶχε μείνει χρόνια ἔγκλειστος στὶς φυλακὲς τῆς Ρωσίας καὶ ἐξορίσθηκε ὕστερα στὴ Σιβηρία, ἀπ' ὅπου κατόρθωσε, στὸ 1861, νὰ δραπετεύσῃ καί, μέσῳ Ἰαπωνίας καὶ Ἀμερι-

κῆς, νὰ φθάσει στὴν Εὐρώπη, ἔκαμαν τὸν Μὰρξ νὰ ἀντιμετωπίσει μὲ ἀδιαλλαξία τοὺς ἀδιάλλακτους. Ἡ «Πρώτη Διεθνὴς» ἄρχισε νὰ μαραίνεται πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνθισὴ της. Ὁ Μπακούνιν, φορέας τοῦ ἄκρατον ἀντιδεσποτισμοῦ τῶν Ρώσων προοδευτικῶν διανοουμένων, διέγνωσε στὸ πρόσωπο καὶ στὶς ιδέες τοῦ Μὰρξ κάτι πὺν οὔτε ὁ ἴδιος ὁ Μὰρξ, ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, δὲν εἶχε ἴσως φαντασθεῖ, ὅτι θὰ ἦταν στὴν ἱστορικὴ πράξη τὸ τέρμα ὅπου θὰ ὀδηγοῦσε ὁ Μαρξισμός. Χτύπησε στὸ πρόσωπο τοῦ Μὰρξ τὸν «αὐταρχισμό», καὶ μάλιστα—χρησιμοποιήθηκε ρητὰ τότε ὁ ὅρος αὐτός—τὸν «κρατικὸ κομμουνισμό». Ἀποφασιστικὰ γιὰ τὴν πορεία τῆς «Πρώτης Διεθνοῦς» πρὸς τὸ ἄδοξο τέλος τῆς ἦταν τὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1870 - 1871, δηλαδὴ ὁ γαλλογερμανικὸς πόλεμος, πὺν ὁ Μὰρξ τὸν εἶχε προβλέψει ἀπὸ τὸ 1866, ἡ ἥττα τῶν Γάλλων, πὺν τὴν εἶχε εὐχρηθεῖ, ἀλλὰ ἀποκρούοντας ὡς ὀλέθρια τὴν προσάρτηση τῆς Ἀλσατίας καὶ τῆς Λορραίνης στὴ Γερμανία μὲ κύριο ἐπιχείρημα (κι αὐτὸ ἦταν προφητικὸ), ὅτι ἡ προσάρτηση αὐτὴ θὰ προκαλοῦσε ἀργὰ ἢ γρήγορα τὴν συμμαχία Γαλλίας καὶ Ρωσίας καὶ ἔναν ἀκόμα φοβερότερο πόλεμο, καὶ ἡ προσωρινὴ ἐπικράτηση στὸ Παρίσι, ἀπὸ τὰ τέλη Μαρτίου ὡς τὰ τέλη Μαΐου τοῦ 1871, τῆς «Κομμούνας». Ὁ Μὰρξ ὕμνησε τὸ τελευταῖο αὐτὸ γεγονός, τὶς θυσίες τῶν ἐργατῶν τῆς γαλλικῆς πρωτεύουσας, καὶ ἐχαράκτηρισε τὴν παροδικὴ ἐπικράτηση τῆς «Κομμούνας» ὡς νίκη, ὅπως ἔγραψε στὶς 12 Ἀπριλίου τοῦ 1871 στὸν φίλο του Dr. Kugelmann «τοῦ κόμματός μας» («unserer Partei»). Στὸ σημεῖο αὐτὸ πλανήθηκε. Στὴ Γαλλία δὲν ἐπικράτησε παρὰ πολὺ ἀργότερα—καὶ μάλιστα ποτὲ πολὺ βαθιὰ—ὁ κομμουνισμός, ὅπως τὸν εἶχε συλλάβει ὁ Μὰρξ. Οἱ κρίσεις του, ἐξάλλον, γιὰ τὴν «Κομμούνα», ὅπως τὶς διατυπώνει ὁ ἴδιος σ' ἓνα ὑπόμνημα πρὸς τὸ κεντρικὸ συμβούλιο (Generalrat) τῆς «Πρώτης Διεθνοῦς» («Der Bürgerkrieg in Frankreich»), ἐπέτειναν τὶς διαφορὶες στοὺς κόλπους της. Στὸ κεντρικὸ συμβούλιο τῆς Διεθνοῦς, ὅπου ἐμφανίσθηκε ὁ Μὰρξ, κατηγορήθηκε ἀκόμα καὶ γιὰ «παγγερμανισμό». Τὰ ἀγγλικὰ ἐργατικὰ σωματεῖα (Trade-Unions) ἀντέδρασαν στὶς κρίσεις τοῦ Μὰρξ γιὰ τὴ γαλλικὴ «Κομμούνα», καὶ—ὅστερ' ἀπὸ τὴ συνετὴ ἐνέργεια τῆς βρετανικῆς κυβερνήσεως νὰ ἀναγνωρίσει, στὸ 1871, μὲ νομοθετικὴ πράξη, τὴν ὑπαρξὴ τους καὶ τὴ δραστηριότητά τους—ἀποχώρησαν ἀπὸ τὴν «Πρώτη Διεθνὴ». Στὴν προτελευταία διάσκεψη τῆς Διεθνοῦς, πὺν ἔγινε στὸ Λονδίνο τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1871, δὲν ἐμφανίσθηκαν παρὰ μόνο 23 ἀντιπρόσωποι ἐργατῶν. Ἐνα χρόνο ἀργότερα, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1872, ἔγινε ἡ τελευταία διάσκεψη στὴ Χάχη. Ἐκεῖ πῆγε ὁ ἴδιος ὁ Μὰρξ, ἀλλὰ—ἀφοῦ διαπίστωσε τὴ σύγχυση, πὺν ἐπικρατοῦσε στὰ πνεύματα ἐκείνων πὺν συγκεντρώθηκαν—πρότεινε τὴ μετάρθεση τῆς ἔδρας τῆς Διεθνοῦς ἀπὸ τὸ Λονδίνο στὴ Νέα Ὑόρκη. Ὁ Μπακούνιν ἱδρυνσε μιὰ δική του

«Διεθνῇ» μὲ ἀναρχικά συνθήματα καὶ —μολονότι πέθανε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1876— οἱ ιδέες του ὑπερίσχυσαν ἀπέναντι τῶν ιδεῶν τοῦ Μάρξ, γιὰ πολλές δεκαετίες, σὲ χώρες θερμόαιμων μεσογειακῶν λαῶν, στὴν Ἱταλία καὶ τὴν Ἰσπανία, καθὼς καὶ στὴ Λατινικὴ Ἀμερική. (Τὸ τέλος τῆς ἀναρχικῆς «Διεθνοῦς» σημειώθηκε στὴν τελευταία φάση τοῦ ἰσπανικοῦ ἐμφύλιου πολέμου τῶν ἐτῶν 1936 - 1939). Στὸ ἔτος 1876 —ὕστερ' ἀπὸ μιὰν ἄτυχη ἀπόπειρα συνεδρίου τῆς σοσιαλιστικῆς «Διεθνοῦς» στὴ Γενεύη στὸ 1873, ὅπου δὲν ἐμφανίσθηκαν, ἐκτὸς Ἑλβετῶν, παρὰ μόνον ἓνας Γερμανὸς καὶ ἓνας Αὐστριακός, τὸ κεντρικὸ συμβούλιο (Generalrat) ἀποφάσισε στὴ Νέα Ὑόρκη τὴ διάλυση τῆς «Πρώτης Διεθνοῦς».

Ὁ Μάρξ πρόβλεψε τὴν ἀνάστασή της. Εἶπε ὅτι δὲν «πέθανε», ὅτι μπαίνει «ἀπὸ μιὰ πρώτη περίοδο σὲ μιὰ ὑψηλότερη» (*“von einer ersten Periode in eine höhere”*), ἀλλὰ δὲν πρόλαβε νὰ δεῖ τὴν ἀνάστασή της στὸ ἔτος 1889, ὅταν πῆρε τὴν ὀνομασίαν «Δεύτερη Διεθνῆς».

Ὁ Μάρξ ἀποσύρθηκε στὸ 1876 ὀριστικὰ στὸ σπουδαστήριό του καὶ ἀφιερώθηκε στὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου του «Τὸ Κεφάλαιον», διακόπτοντας τὴν κύρια αὐτὴ ἀπασχόλησή του μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ δίνει συμβουλὲς στοὺς ὁπαδούς του Wilhelm Liebknecht καὶ August Bebel στὴ Γερμανία, ἢ στοὺς συζύγους τῶν θυγατέρων του Λάουρας καὶ Τζένης Paul Lafargue καὶ Charles Longuet, πὺν στὸ ἔτος 1879, ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Jules Guesde, ἐμβολίασαν τὸ γαλλικὸ ἐργατικὸ κίνημα —σωστότερα (ἂς μὴ λέμε λέξεις κενές) τοὺς διανοούμενους τοῦ κινήματος— μὲ τὶς ιδέες τοῦ Μάρξ. Στις 2 Δεκεμβρίου 1881 ἔφυγε γιὰ πάντα ἀπὸ κοντά του ἡ πιστὴ καὶ ἀφοσιωμένη σύζυγός του Jenny, στίς 9 Ἰανουαρίου 1883 πέθανε ἡ πρεσβύτερη ἀπὸ τὶς τρεῖς κόρες του (τρίτη ἦταν ἡ Eleanor, πὺν τελικὰ αὐτοκτόνησε), πὺν ἔφερε τὸ ὄνομα τῆς μητέρας της, ἡ Jenny Longuet, καὶ στὸ ἴδιο ἔτος —στις 14 Μαρτίου— ἔσβησε ἀπαλὰ καὶ ὁ ἴδιος (*“entschlieft er sanft”*, λέει ὁ Ἑνγκελς, *“in seinem Lehnstuhl”*). Τοὺς τελευταίους ἀποχαιρετιστήριους λόγους εἶπαν ὁ Ἑνγκελς καὶ ὁ Liebknecht.

Ὁ Κάρολ Μάρξ, ὅπως εἶχα πεῖ καὶ στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ μαθήματά μου τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1929 - 1930, δὲν ἦταν μόνον ἐπιστήμονας καὶ πολιτικούς, ἰδρυτῆς τοῦ «ἱστορικοῦ ὕλισμου» καὶ τοῦ παγκόσμιου προλεταριακοῦ κινήματος. Ἦταν καὶ ἄνθρωπος μὲ γενικότερα πνευματικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ βαθύτατα ἀνθρώπινα αἰσθήματα. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ κάτι πὺν διηγεῖται ὁ Wilhelm Liebknecht στίς «Ἀναμνήσεις» του. Κάποτε, σ' ἓνα πανδοχεῖο τοῦ Λονδίνου, σὲ κύκλο ὅπου βρισκόνταν καὶ Ἄγγλοι, εἶπε ὅτι «καμιά ἄλλη χώρα δὲν μπόρεσε νὰ γεννήσει καλλιτέχνες τοῦ ἤχου (Tonkünstler) σὰν τὸν Beethoven, τὸν Mozart, τὸν Händel καὶ τὸν Haydn» παρὰ τὶς πολὺ κατώτερες, σχετικὰ μὲ

τὴν Ἀγγλία, πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθήκες τῶν χωρῶν τους. Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ ἔκαμε τὴν τελευταία αὐτὴ παρατήρηση. Ἐλάτρευε, ἐξάλλον, τὸν Ὅμηρο, τὸν Αἰσχύλο, πὺν τίς τραγωδίες του τίς ξαναδιάβαζε κάθε χρόνο στὸ ἀρχαῖο κείμενο, τὸν Δάντη, τὸν Θεοβάντες, τὸν Γκαίτε, τὸν Μπαλζάκ, καὶ ἀπὸ τοὺς Ρώσους —εἶχε μάθει μόνος του τίς κυριότερες εὐρωπαϊκὲς γλωσσες— τὸν Πούσκιν καί, ἀνάμεσα σὲ ἄλλους, τὸν συντηρητικὸ στὶς πολιτικὲς πεποιθήσεις του ποιητὴ Φεντόρ Τιούτσεφ. Ἡ σχέση του μὲ τὴ λογοτεχνία δὲν ἦταν προσδιορισμένη ἀπὸ τίς κοινωνικοπολιτικὲς του πεποιθήσεις. Αὐτὸ τὸ ἐπισημαίνει ἓνας σύγχρονός μας λόγιος Μαρξιστής, ὁ Heinrich Gremkow. Στὸ δοκίμιό του «Ἡ προσωπικότητα τοῦ Κάρολ Μάρξ» (*«Die Persönlichkeit Karl Marx»*), πὺν δημοσιεύθηκε ἐφέτος στὴν «Λαοκρατικὴ Γερμανικὴ Δημοκρατία» (*«Einheit»*, 3/4 1983), ὁ Gremkow λέει: «Σ' ὁλόκληρὴ τὴ ζωὴ του ζωορὴ ἦταν ἡ ἀπασχόληση τοῦ Κάρολ Μάρξ —καὶ ἡ Jenny καὶ τὰ τρία παιδιά τους φρόντιζαν νὰ τὸν συναγωνίζονται σ' αὐτὸ— μὲ τὴν πνευματικὰ ὥραία λογοτεχνία. Ἀλλὰ ἡ λογοτεχνία αὐτὴ δὲν ἦταν διόλου μόνος καὶ μόνος μιὰ πηγὴ γνώσεων, ἓνα κριτήριον» (*«ein Kriterium»*) λέει ὁ Gremkow, δηλαδή: ἓνα ἀποδεικτικὸ μέσο) «τῆς ὑλιστικῆς περὶ ἱστορίας θεωρίας του, ὅπως ἰσχυρίζονται κάμποσοι ἀστικῆς νοοτροπίας «γνώστες» τοῦ Μάρξ, ἀλλὰ ἦταν, διόλου λιγότερο, μιὰ ἀνεξάντλητὴ πηγὴ χαρᾶς, τῆς χαρᾶς γιὰ τὴν ὁμορφιὰ τῆς ζωῆς, γιὰ τὴ δημιουργικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου».

Ποῦ ὀφείλεται τὸ σήμερα καθολικὰ ἀναγνωρισμένο γεγονός, ὅτι ἀνάμεσα στὶς τόσες σοσιαλιστικὲς θεωρίες, πὺν ἀναπτύχθηκαν πρὶν ἀπὸ τὸν Μάρξ ἢ καὶ μετὰ τὸν Μάρξ, τελικὰ ἐπικράτησε, ὡς μοναδικὸς συνεκτικὸς κρῖκος μετὰ τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων ὅλων τῶν χωρῶν, ἀκόμα καὶ μετὰ τῶν πολλῶν ἡγετῶν ἢ ὀπαδῶν τῶν σοσιαλδημοκρατικῶν κομμάτων, ἡ διδασκαλία τοῦ Μάρξ;

Εἴπαμε, ὅτι δὲν ἐπικράτησε οὔτε ἀμέσως οὔτε εὐκόλως. Ὑπάρχουν μάλιστα χῶρες ὅπου ὁ Μαρξισμός, ὡς θεωρία καὶ ὡς πράξη, δὲν ἔχει βρεῖ καὶ ὡς τίς μέρες μας παρὰ μόνος μικρὴ ἀπήχηση. Τέτοιες χῶρες εἶναι ἡ Μεγάλὴ Βρετανία καὶ οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς. Ἐφραξε, τάχα, τὸ δρόμο τοῦ Μαρξισμού στὶς δύο αὐτὲς χῶρες ὁ ἐμπειρισμὸς —ὁ ἐμπειρικὸς ἢ καὶ ὁ γνωσιολογικὸς πραγματισμός—, πὺν διακρίνει ἰδιαίτερα (μὲ πολλὲς παραλλαγές) τὴ νοοτροπία τοῦ βρετανικοῦ καὶ τοῦ βορειοαμερικανικοῦ λαοῦ; Ἴσως. Ἀλλὰ καὶ στὶς χῶρες τῶν λατινογενῶν γλωσσῶν, ὅπου τελικὰ ἐπικράτησε λίγο ἢ πολὺ στὰ ἐργατικὰ κινήματα, ἡ ἀντίσταση στὸν Μαρξισμό, στοὺς ἴδιους τοὺς κύκλους τῶν σοσιαλιστῶν, ἦταν μεγάλῃ. Στὴ Γαλλία ἀντιστάθηκαν τρεῖς κυρίως παράγοντες. Ὁ ἓνας ἦταν ἡ καρτεσιανὴ λογικὴ, ἡ μαθηματικὰ ἀφοργὴ ἀλλὰ φιλοσοφικὰ ἀποκομμένη ἀπὸ

τὴν πραγματικότητα, ἀπὸ τὴν κριτικὴ τῆς πραγματικότητος, τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν. Ὁ δεύτερος ἦταν ὁ παραδοσιακός — ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ *Montaigne* — ἐκλεκτισμός τῶν Γάλλων. Καὶ τὸν τρίτο παράγοντα πρέπει νὰ τὸν ἀναζητήσουμε στὸ γεγονός, ὅτι στὴ Γαλλία, στίς μέρες ἤδη τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως, εἶχε δημιουργηεῖ μιὰ «γαλλικανικὴ» (μεταχειρίζομαι τὴ λέξη, ποὺ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ γαλλικὴ καθολικὴ ἐκκλησία, ποὺ — χωρὶς νὰ κόψει τοὺς δεσμούς της μὲ τὴ Ρώμη — διεκδίκησε μιὰ κάποια ἡθικὴ ἀνεξαρτησία) σοσιαλιστικὴ ἢ κομμουνιστικὴ ἰδεολογία, ποὺ βρῆκε τελικὰ τὴν ἔκφρασή της στὸν *Babeuf*, στὸν *Claude-Henri de Saint-Simon*, στὸν *Proudhon*, στὸν *Blanquis*. Δὲν συμβιβάσθηκε τὸ πνεῦμα τῶν Γάλλων σοσιαλιστῶν εὐκόλα μὲ τὸ αὐστηρὸ σύστημα ἐννοιῶν τοῦ *Μαρξισμού*. Στὴν Ἰταλία, ἐξάλλου, καὶ στὴν Ἰσπανία ἀντιστάθηκε στὸν *Μαρξισμό* τὸ ἀναρχικὸ πνεῦμα, ποὺ ταιριάζει πιὸ πολὺ μὲ τὴ μεσογειακὴ ιδιοσυγκρασία τῶν κατοίκων τους. Τέλος, δὲν εἶναι διόλου βέβαιον, ἂν — χωρὶς τὸν *Λένιν* — θὰ εἶχε ἐπιβληθεῖ, ἤδη πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν Ὀχτωβριανὴ Ἐπανάσταση, δηλαδὴ ὅταν χώρισαν στὸ 1903 οἱ μπολσεβίκοι ἀπὸ τοὺς μενσεβίκους, ὡς δόγμα, σχεδὸν ὡς θρησκεία, ὁ *Μαρξισμός*. Ἀπὸ τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰῶνα, μὲ τὸν *Νικολαί Ἰβάνοβιτς Νοβικώφ* καὶ τὸν Ἀλέξανδρο *Νικολάγιεβιτς Ραντίσεφ*, εἶχε προσλάβει ἡ ρωσικὴ διανόηση καὶ λογοτεχνία χτυπητὸ ἐπαναστατικὸ χαρακτήρα, καὶ μὲ τοὺς δύο αὐτοὺς ἄνδρες ἐγκαινιάσθηκε καὶ τὸ «μαρτυρολόγιον» τῶν Ρώσων διανοουμένων. Ἀλλὰ ἀπὸ τὸν *Νοβικώφ* ὡς τὸν *Λέοντα Τόλστοϊ*, ἡ ἐξέγερση κατὰ τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας εἶχε συνυφανθεῖ μὲ βαθιὰ χριστιανικὰ βιώματα, ποὺ διαφαίνονται ἀκόμα καὶ στὸ ρωμαλέο ποίημα «Οἱ Δώδεκα» (1918) τοῦ Ἀλέξανδρου Ἀλεξάνδροβιτς *Μπλόκ*, ποὺ ἔχει χαρακτηρισεῖ (ἀπὸ τοὺς *Wolf Düwel* καὶ *Gerhard Dudek*: «*Geschichte der klassischen russischen Literatur*», Berlin und Leipzig 1973) «τὸ πρῶτον μέγα ποιητικὸν ἔργον γιὰ τὴ σοσιαλιστικὴν ὀχτωβριανὴν ἐπανάστασιν». Ἐξάλλου, ἀπὸ τὸν *Ραντίσεφ* ὡς τὸν *Βλαδίμηρον Κορολένκο*, ποὺ τὴ μεγάλη αὐτοβιογραφία του («Ἡ ἱστορία τοῦ συγκαιριανοῦ μου») τὴ μετέφρασε στὰ γερμανικὰ ἡ *Rosa Luxemburg*, ὅταν βρισκόταν στὸ 1918 στὴ φυλακὴ, τὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα διακρινόταν — μὲ πολὺν ἀτομικὸν σὲ κάθε περίπτωσιν τρόπο — ἀπὸ ἓνα ἀντιθεωρητικὸν ρεαλισμό.

Τὸ πνεῦμα τῶν χωρῶν, ποὺ ἐμνημόνευσα, ἀλλὰ καὶ ἄλλων (δὲν θὰ μιλήσω γιὰ τὴν Κίνα, ποὺ εἶναι ἓνα πολὺν εἰδικὸ φαινόμενο), ἀντιστάθηκε, συνειδητὰ ἢ ἀσυναισθητὰ, στὸν *Μαρξισμό*, ἐπειδὴ ὁ *Μαρξισμός* εἶναι ἓνα αὐστηρὸν σύστημα ἐννοιῶν καὶ ἰδεῶν. Ἀλλὰ — ἅς μὴ φανεῖ αὐτὸ παράδοξον — τὸ αὐστηρὸ τοῦτο σύστημα τελικὰ ἐπικράτησε στὸ σοσιαλιστικὸν κίνημα τῶν πιὸ πολλῶν χωρῶν τοῦ κόσμου, ἐ π ε ι δ ῆ ἂ κ ρ ι β ῶ ς ε ἵ ν α ι σ ύ σ τ η μ α. Ἐχει λεχθεῖ, ὅτι ἐπικράτησε,

ἐπειδὴ ἔδωσε στὸ παγκόσμιο προλεταριάτο τὴ δυνατότητα νὰ συνειδητοποιήσει τὴ δύναμή του. «Προλετάριοι ὅλων τῶν χωρῶν, ἐνωθεῖτε». Στὴ φράση αὐτὴ καταλήγει τὸ «Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο» τοῦ 1848. Ἄλλὰ δὲν εἶχε τότε σχεδὸν καμιά ἀπήχηση. Μὲ τὴν ἴδια φράση κλείνει καὶ ἡ συμβιβαστικὴ, σχετικὰ μὲ τὶς διαφορὲς τότε σοσιαλιστικὲς ροπές, προκήρυξη (*Inauguraladresse*), ποὺ ἔγραψε ὁ Μάρξ στὸ 1864 καὶ ποὺ ὑπῆρξε ἡ ἰδρυτικὴ πράξη τῆς «Πρώτης Διεθνοῦς». Ἄλλὰ καὶ ἡ προκήρυξη αὐτὴ δὲν εἶχε παρὰ μόνο μικρὴ, τότε, ἀπήχηση. Ἀκόμα καὶ στὴ Γερμανία τὸ ἐργατικὸ κίνημα, ποὺ οἱ μεταγενέστεροι ἡγέτες του — *Liebknecht* καὶ *Bebel* — ἀσπασθήκαν τὸν Μαρξισμό, προέκλυσε στὴν ἀρχὴ ἀπὸ τὴ δημιουργικὴ δραστηριότητα καὶ ἀπὸ τὸ «Πρόγραμμα τῶν ἐργατῶν» (*“Arbeiterprogramm”*) τοῦ Λασσάλ. Ὁ Μαρξισμὸς διαδόθηκε, βέβαια, στὶς πλατιὲς μάζες μὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς τυποποιημένες συνθηματικὲς φράσεις, ποὺ ὑπάρχουν στὰ ἔργα τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἑνγκελς, φράσεις ὅπως: «πάλη τῶν τάξεων», «ἐκμετάλλευση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο», «χειραφέτηση τοῦ προλεταριάτου», «κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας στὰ μέσα παραγωγῆς καὶ ἀνταλλαγῆς», «Προλετάριοι ὅλων τῶν χωρῶν, ἐνωθεῖτε», «δὲν ἔχετε νὰ χάσετε παρὰ τὰ δεσμά σας», ἀλλὰ τέτοιες φράσεις, ποὺ παρόμοιες εἶχαν ἐκτοξεύσει κι ἄλλοι, καὶ ποὺ δὲν εἶναι πολλὲς στὰ ἔργα τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἑνγκελς, διαδόθηκαν στὶς εὐρύτερες μάζες, ἀφοῦ ὁ Μαρξισμὸς εἶχε ἤδη ἐπικρατήσει, ἐκτοπίζοντας τελικὰ ὅλες τὶς ἄλλες σοσιαλιστικὲς ἢ ἀναρχικὲς θεωρίες, στὰ πνεύματα τῶν διανοουμένων — καὶ μάλιστα στὰ ἀστικῆς καταγωγῆς — ἡγετῶν τοῦ ἐπαναστατικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος. Καὶ εἶχε ἐπικρατήσει στὰ πνεύματα τῶν διανοουμένων αὐτῶν μὲ τὸ αὐστηρὸ σύστημα ἐννοιῶν καὶ ἰδεῶν του, ποὺ ἐξετόπισε τελικὰ ὅλες τὶς ἄλλες θεωρίες ποὺ δὲν εἶχαν σφιχτοδεμένη δομὴ. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, ὅτι — πίσω ἀπὸ τὸν Μαρξισμό — ἐπικράτησαν ὁ Κάντ, ὁ Φίχτε, ὁ Χέγγελ, δηλαδὴ μιὰ ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικὲς πλευρὲς τοῦ γερμανικοῦ θεωρητικοῦ πνεύματος, ποὺ — ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἀντισυστηματικὰ ποιητικοφιλοσοφικὴ, ὅπως ἐκδηλώθηκε μὲ τέλεια ἰσορροπία στὸν *Goethe* καὶ ἐκορυφώθηκε στὸν *Nietzsche* — ἀνύψωσε τὸ Νοῦ, τὸ σύστημα ἐννοιῶν καὶ ἰδεῶν, σὲ τερατώδη δύναμη. Ὁ Μαρξισμὸς δὲν ὀφείλεται, βέβαια, στὸν Κάντ ἢ στὸν Χέγγελ. Ὁφείλεται μόνον στὸν Μάρξ. Ἄλλὰ εἶναι ἕνας βαρὺς κρίκος στὴν ἀλυσίδα τῶν γερμανικῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων. Τὴν ἔσπασε ὁ κρίκος αὐτὸς τὴν ἀλυσίδα. Προϋποθέτει, ὅμως, τοὺς προηγούμενους κρίκους.

Συγκρότηση, τάχα, ὁ Μάρξ πράγματι ἕνα αὐστηρὸ σύστημα ἐννοιῶν καὶ ἰδεῶν; Σὲ κανένα ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Μάρξ ἢ καὶ τοῦ Ἑνγκελς δὲν ἔχει ἀνεγερθεῖ συστηματικὰ τὸ πολὺπλευρο θεωρητικὸ οἰκοδόμημα ποὺ ὀνομάζεται

Μαρξισμός. Ἀλλὰ—ἂν συνδυάσουμε ὅσα τμηματικά καὶ σποραδικὰ ἀνάπτυσαν οἱ δύο φίλοι, ἀπὸ τὸ «Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο», πὸν τὸ ἔγραψαν μαζί, ὡς τὸ «Κεφάλαιο» τοῦ Μάρξ καὶ ὡς τὸ “*Anti-Dühring*” τοῦ Ἑνγκελς (ὁ πλήρης τίτλος εἶναι “*Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*”, 1878) ἢ ὡς τὸ λαμπρότερο ἔργο τοῦ τελευταίου («Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους») (“*Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates*”), ἂν συνδυάσουμε ὅλα αὐτὰ μεταξύ τους καὶ μὲ τὶς ἀποφθεγματικές ρήσεις τοῦ Μάρξ σὲ κείμενα ὅπως «Οἱ θέσεις γιὰ τὸν Φόνερμπαχ» (“*Die Thesen über Feuerbach*”)—ὀρθώνεται μπροστὰ μας ἓνα πολὺπλευρο, διόλου εὔληπτο, διόλου εὐκολοχώνευτο, σύστημα πὸν περιέχει βέβαια καὶ ρωγμές, ἀλλὰ πὸν ἐπιβάλλεται ἀπέναντι ὅλων τῶν ἄλλων σοσιαλιστικῶν θεωριῶν μὲ τὴ βαριὰ δομὴ του.

Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ εἶναι, ὅπως εἶπαμε, πολὺπλευρο. Μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικές πλευρές του εἶναι ἡ οἰκονομικὴ θεωρία τοῦ Μάρξ, σωστότερα ἡ κριτικὴ τῆς φιλελεύθερης—τῆς καπιταλιστικῆς—οἰκονομίας. «Τὸν πυρήνα τῆς διδασκαλίας τοῦ Μάρξ ἀποτελεῖ», εἶπε στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας ὁ Ferdinand Tönnies, («ἡ κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας»). Ἡ γνώμη ὀρισμένων μελετητῶν τοῦ Μάρξ, ὅτι ἡ διδασκαλία του μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ θεωρία του, εἶναι ἐσφαλμένη. Ὁ Arturo Labriola εἶχε, βέβαια, πεῖ ὅτι «ὁ Μάρξ δὲν ὑπῆρξε οἰκονομολόγος», ἀλλὰ πρόσθεσε ὅτι ἡ οἰκονομικὴ θεωρία του εἶναι μιὰ ἔκφανση—καὶ μάλιστα ἡ σημαντικότερη—τῆς κοινωνικῆς θεωρίας του, δηλαδὴ τῆς κοινωνιολογίας του. Εἶτε ποῦμε ὅτι ὁ Μάρξ ἦταν οἰκονομολόγος, εἶτε ποῦμε ὅτι δὲν ἦταν, γεγονὸς εἶναι ὅτι συνέλαβε τὴ δομὴ καὶ ἀνάλυσε τὴ λειτουργία τοῦ ἀστικοῦ οἰκονομικοῦ καθεστῶτος, τοῦ καπιταλισμοῦ, πολὺ ὀρθότερα ἀπὸ τὸν Adam Smith καὶ τοὺς ἐκπροσώπους, γενικά, τῆς κλασικῆς οἰκονομικῆς θεωρίας, πὸν πίστεψαν ὅτι αἰῶνιοι νόμοι δροῦν στὴ λειτουργία τῆς φιλελεύθερης οἰκονομίας. Ὁ κοινωνιολόγος Μάρξ εἶδε τὴν οἰκονομία ὡς ἱστορικὸ γίνεσθαι, ἀναγνώρισε τὰ μεγάλα ἐπιτεύγματα τοῦ ἀστικοῦ οἰκονομικοῦ καθεστῶτος, καὶ συνέλαβε ταυτόχρονα, ὅχι ἀπλῶς ἀπὸ ἠθικὴ ἄποψη, ὅπως τὸ ἔκαμαν ὁ εὐαίσθητος Lamennais ἢ καὶ ὁ λεπτολόγος ρεαλιστὴς Dickens, τὶς ἀδικίες πὸν συνεπάγεται τὸ οἰκονομικὸ σύστημα τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀντινομίες πὸν κάνουν τὴν «κακὴ πλευρά» του νὰ κινεῖ τὴν ἱστορία πέρα ἀπὸ τὸν φιλελευθερισμό. Δὲν προεῖδε, βέβαια, τὴν ἐξελίξιν τοῦ λεγόμενου οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ, πὸν τὸν ἔκαμε, στὶς μέρες μας, νὰ αὐτοαναيرهῖται σὲ μικρὸ ἢ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐξελικτικά. Ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα ἦταν ἀνθρωπίνως ἀδύνατο

νά τὰ προβλέπει. Τὰ θαύματα, ἐξάλλου, τοῦ αἵωνα μας στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες καὶ στὴν τεχνολογία, τὰ τρομερὰ θαύματα, ποὺ ὄχι μόνο ξεπερνοῦν τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση ἀλλὰ ὀδηγοῦν ὁλόκληρο τὸ ἀνθρώπινο γένος, ὅπως εἶπα στὴ Βουλγαρικὴ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1976, μπροστὰ στὸ δίλημμα ζωῆς καὶ θανάτου, δὲν μποροῦσε οὔτε ὁ πιὸ ὀξυδερκὴς ἄνθρωπος νὰ τὰ προβλέπει στὸν ΙΘ' αἰώνα. (Διαισθάνθηκε κάτι, στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἵωνα ὁ Etienne Pivert de Sènanpourt). Πάντως, ὅσα ἐδίδαξε ὁ Μάρξ γιὰ τὴν «ἀνταλλακτικὴ ἀξία» τῶν ἐμπορευμάτων — ἐκείνων εἰδικότερα, ποὺ τὰ εἶχε ξεχωρίσει καὶ ὁ Ricardo ἀπὸ ὅσα διακρίνονται μὲ τὴ σπανιότητά τους—, ὅσα ἐδίδαξε γιὰ τὴν «ὑπεραξία» ὡς τὴν πηγὴ τοῦ κεφαλαίου, γιὰ τὸ «κεφάλαιο» (χρησιμοποιῶ τὶς ἴδιες τὶς λέξεις του) ποὺ «εἶναι ἡ δύναμη ποὺ κυριαρχεῖ στὴν ἀστικὴ οἰκονομία», δηλαδὴ ποὺ κάνει καὶ αὐτὴ τὴ γεωργικὴ παραγωγὴ νὰ ἐξελισσεται σὲ ἀπλὸ κλάδο τῆς βιομηχανίας, ὅσα ἐδίδαξε γιὰ τὴ «συσσώρευση τῶν κεφαλαίων» καὶ γιὰ τὴν ἀντίστοιχη «συσσώρευση τῆς ἀθλιότητος», γιὰ τὴν «συγκέντρωση» τῶν κεφαλαίων, ποὺ τὴν διέκρινε ἀπὸ τὴν «συσσώρευση», γιὰ τὶς «περιοδικὲς κρίσεις» τοῦ καπιταλισμοῦ, ποὺ τὶς εἶδε σὰν ἀποτέλεσμα μόνο τῆς «ὑπερπαραγωγῆς», μιᾶς ὑπερπαραγωγῆς, ποὺ δὲν μποροῦσε, τότε, νὰ προβλέπει ὅτι θὰ ὀδηγοῦσε καὶ στὴν «ὑπερκατανάλωση», γιατί φανταζόταν ὅτι θὰ λιγότερευε ὅλο καὶ περισσότερο ὁ ἀριθμὸς τῶν ἱκανῶν νὰ ἀγοράζουν, καὶ θὰ μεγάλωνε ὁ ὄγκος τῶν ἀπαθλιωμένων μαζῶν, ὅλες αὐτὲς οἱ θεωρίες τοῦ Μάρξ συνδέονται ἅμεσα μὲ τὴν «ὑλιστικὴ θεώρηση τῆς ἱστορίας», μὲ τὸν «ἱστορικὸ ὕλισμό», ποὺ πρῶτος ὁ Γκεόργκι Πλεχάνωφ τὸν ὀνόμασε στὸ 1891 στὸ περιοδικὸ "Neue Zeit" ("Zu Hegels Sechzigsten Todestag") «διαλεκτικὸ ὕλισμός». Παλαιότεροι μελετητὲς τοῦ Μάρξ, ὅπως ὁ Karl Vorländer καὶ ὁ Paul Barth, ἐνόμισαν ὅτι μποροῦσε νὰ συλληφθεῖ καὶ νὰ κριθεῖ ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ θεωρίαν τοῦ ιδρυτῆ του. "Ὅ,τι εἶχε σωστὰ τονίσει ἄλλοτε ὁ Ferdinand Tönnies, τὸ λέει σήμερον ἀκόμα πιὸ ἐπιγραμματικὰ ὁ André Fontaine. Σὲ ἄρθρο του, ποὺ δημοσιεύθηκε ἐφέτος, στὶς 12 Μαρτίου, στὴν παρισινὴ ἐφημερίδα "Le Monde", λέει ὁ διάσημος Γάλλος στοχαστής: «...ἡ οἰκονομικὴ ἀνάλυση τῶν κοινωνιῶν γίνεται» (μὲ τὸν Μάρξ) «γιὰ πρώτη φορὰ οὐσιώδης συνισταμένη μιᾶς φιλοσοφικῆς θεωρίας, πράγμα ποὺ καθιστᾷ, ἃς λεχθεῖ ἐν παρενθέσει, πέρα γιὰ πέρα τεχνητὴ τὴ συνήθη διάκριση ἀνάμεσα στὸν φιλόσοφο Μάρξ καὶ τὸν οἰκονομολόγο Μάρξ. Εἶναι ἓνας φιλόσοφος, ποὺ ἡ προσπέλασή του» (στὰ προβλήματα) «εἶναι τόσο πιὸ πολὺ οἰκονομικὴ, ὅσο, σὰν ἀληθινὸ τέκνο τοῦ ΙΘ' αἵωνα (en vrai citoyen du dix-neuvième siècle), ἀναζητεῖ, ἀφοῦ ἀποσκοράκισε τὸν Θεό, στὴν οἰκονο-

μία τὸν κινητήρα τῆς ἱστορίας». Στὴν τελευταία αὐτὴ φράση τοῦ *André Fontaine* ὑπάρχει καὶ ἡ σωστὴ ἐξήγηση τῆς «ἀθεΐας» τοῦ Μάρξ, ποὺ ἔφθασε, ἐπηρεασμέ-
 ρος ἀκόμα ἀπὸ τὸν Φόνερμπαχ, ὡς τὸ σημεῖο νὰ πεῖ—στὴ νεανικὴ μελέτῃ του
 «Κριτικὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου τοῦ Χέγγελ» (“*Zur Kritik der Hegelschen
 Rechtsphilosophie*”), ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ 1844 στὰ «Γερμανογαλλικὰ Χρο-
 νικὰ»—ὅτι ἡ θρησκεία ἦταν («τὸ ὀπίον τοῦ λαοῦ») (“*das Opium des Volkes*”).
 Ὁ «ἀθεϊσμός» ἦταν—ὅστερ’ ἀπὸ μερικὲς παλαιότερες περιπτώσιακὲς ἐκδηλώ-
 σεις του στὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ—ἓνα ἀπὸ τὰ κυριότερα (ὑπάρχονν, βέβαια,
 καὶ ἄλλα, πέρα γιὰ πέρα ἀντίθετα) πνευματικὰ γνωρίσματα τοῦ 19’ αἰώνα. Γεν-
 νήθηκε ἀπὸ τὴν ὑπερτίμηση τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, ποὺ σημειώθηκε στὴν πιὸ
 αἰσιόδοξη ὥρα τῶν διανοουμένων ἀστῶν. Πιστεύθηκε τότε, ὅτι ἡ ἐπιστήμη θὰ
 ἐξαφάνιζε λίγο-λίγο, καὶ μάλιστα γρήγορα, τὸ Ἄγνωστο, καθὼς καὶ τὸ δέος ποὺ
 προκαλεῖ τὸ μέγα Ἄγνωστο. Στὸν δικό μας αἰώνα, ποὺ ἡ θετικὴ ἐπιστήμη ξεπέρασε
 ὅλες τὶς προσδοκίες τῶν ἀστῶν τοῦ 19’ αἰώνα, ἔγινε καὶ γίνεται ὅλο καὶ περισ-
 σότερο ἀντιληπτὸ—καὶ ἀπὸ μεγάλους μάλιστα φυσικοὺς ἐπιστήμονες—ὅτι ὅσο
 μεγαλώνει τὸ («γνωστὸ»)—ὁ κόσμος τοῦ («ἐπιστητοῦ»), ποὺ μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντι-
 κείμενο γνώσεως—τόσο μεγαλώνουν καὶ οἱ διαστάσεις ἢ μᾶλλον γίνονται ἀσύλ-
 ληπτες οἱ διαστάσεις τοῦ Ἄγνωστου, τόσο μεγαλύτερο γίνεται καὶ τὸ δέος μας
 ἀπέναντί του. Ὁ θετικισμὸς τοῦ *Auguste Comte*, ὅπως ἐτόνισε ἤδη στὰ τέλη
 τοῦ 19’ αἰώνα ὁ *Claude Bernard*, ἦταν ἀφελής, ἐνῶ ὁ θετικισμὸς, ποὺ ἐκπορεύε-
 ται ἀπὸ τὶς δύο θεωρίες τῆς σχετικότητος τοῦ *Einstein*, ἀπὸ τὰ «κβάντα» τοῦ
Max Planck, ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ στὸν πυρήνα τοῦ οὐσιαστικὰ
 ἀπύθμενου ἀτόμου, ἀπύθμενον ὅσο καὶ τὸ σύμπαν, εἶναι θετικισμὸς—ἂν τοῦ δώσουμε
 τὸ ὄνομα αὐτὸ—τῆς βαθιᾶς ἀμφιβολίας, ποὺ κάνει τὸ δέος μας ἀπέναντι τοῦ
 Ἄγνωστου ἀκόμα μεγαλύτερο. Τὴν «ἀθεΐα» του τὴν παρέλαβε ὁ Μάρξ ἀπὸ τὴν
 ὑπεροπτικὴν νοοτροπία τῶν ἀστῶν ἐπιστημόνων τοῦ 19’ αἰώνα. Δὲν πρέπει, λοι-
 πόν, νὰ θεωρεῖται ἀναπόσπαστο τμῆμα τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ.

Ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός ἐπινοήθηκε, ὅπως μᾶς λέει ρητὰ ὁ Ἑγκελς στὸ
 “*Anti-Dühring*”, ἀπὸ τὸν Μάρξ. Τί διδάσκει ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός; Θὰ τὸ πῶ
 μὲ λίγα λόγια, ὅχι δικά μου, ἀλλὰ τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἑγκελς. Στὸν Πρόλογο
 τῆς «Κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» λέει ὁ Μάρξ: «Στὴν κοινωνικὴ
 παραγωγὴ τῆς ζωῆς τους ἐμπλέκονται οἱ ἄνθρωποι σὲ ὀρισμένες, ἀναγκαῖες
 καὶ ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴ βούλησίν τους συνθῆκες, σὲ συνθῆκες παραγωγῆς, ποὺ
 ἀνταποκρίνονται σὲ ὀρισμένη βαθμίδα ἐξελίξεως τῶν ὕλικῶν παραγωγικῶν δυνά-
 μεών τους. Τὸ σύνολο τῶν συνθηκῶν αὐτῶν παραγωγῆς ἀποτελεῖ τὴν οἰκονο-

μικὴ μορφή τῆς κοινωνίας, τὴν πραγματικὴν βάση πὺν ἐπάνω τῆς ὑψώνεται τὸ νομικὸ καὶ πολιτικὸ ἐποικοδόμημα, τὴν βάση πρὸς τὴν ὁποία ἀνταποκρίνονται ὁρισμένες κοινωνικὲς μορφές συνειδήσεως (...). Τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἀνθρώπων δὲν προσδιορίζει ἡ συνειδήσή τους, ἀλλὰ — ἀντίστροφα — τὴ συνειδήσή τους προσδιορίζει ἡ κοινωνικὴ τους ὑπαρξή». Στὸ βιβλίο του «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» — στὸ “Anti-Proudhon”, ὅπως τὸ λέμε συνήθως — ὁ Μάρξ παρατηρεῖ: «Οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι, πὺν δημιουργοῦν τὶς κοινωνικὲς συνθήκες σύμφωνα μὲ τὰ ὕλικά συμφέροντά τους, δημιουργοῦν ἐπίσης τὶς ἀρχές, τὶς ἰδέες καὶ τὶς κατηγορίες» (ἐννοιῶν) «σύμφωνα μὲ τὶς κοινωνικὲς συνθήκες. Ἔτσι, οἱ ἰδέες καὶ οἱ κατηγορίες αὐτὲς εἶναι τόσο λίγο αἰώνιες, ὅσο καὶ οἱ συνθήκες, τὶς ὁποῖες ἐκφράζουν». Καὶ τί προκαλεῖ τὴν ἀλλαγὴ τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν; Ἀπὸ τὴν «κακὴ πλευρὰ» κάθε κοινωνίας ἐκπορεύεται, λέει ὁ Μάρξ («Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας») «ἡ κίνησις πύ, προκαλώντας τὸν ἀγῶνα, δημιουργεῖ τὴν ἱστορίαν». Καὶ γιὰ τὴν προκαλεῖται ὁ ἀγῶνας; Σὲ κάθε κοινωνικὸ καθεστῶς — ὡς τὴν ἐπικράτησι, βέβαια, τοῦ κομμουνισμοῦ — φθάνει ἡ ὥρα πὺν ἡ ἀνάπτυξις τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, πὺν τὸ ἴδιο αὐτὸ καθεστῶς εἶχε προκαλέσει, ἔρχεται σὲ ἀντίθεσι — αὐτὴ εἶναι ἡ αὐτόματη διαλεκτικὴ διαδικασίαν — πρὸς τὸ καθεστῶς αὐτό, τὸ οἰκονομικόν, τὸ κοινωνικόν, τὸ πολιτικὸ καὶ πολιτειακόν. Ἡ ἀντινομία αὐτὴ μεταξὺ τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ ἐκείνου συστήματος, πὺν προώθησε τὶς παραγωγικὲς αὐτὲς δυνάμεις, γεννᾷ ἀναγκαστικά, μὲ τὴν ἐξαθλίωσι ἐκείνων πὺν καταπιέζονται, τὴ δύναμι πὺν ἀνατρέπει τὶς ἀσυμβίβαστες πὺν μὲ τὶς παραγωγικὲς δυνάμεις κοινωνικὲς συνθήκες. Θὰ σταθῶ μόνο στὸ ἀστικόν καθεστῶς, μεταφέροντας μιὰ φράσι ἀπὸ τὸ «Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο». «Τὰ ὅπλα», λένε ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἑνγκελς, «μὲ τὰ ὁποῖα ἀφάνισε ἡ τάξι τῶν ἀστῶν τὸ φεουδαλισμό, στρέφονται ἤδη κατὰ τῶν ἰδίων τῶν ἀστῶν. Καὶ δὲν κατασκεύασε ἡ τάξι τῶν ἀστῶν μόνο τὰ ὅπλα, πὺν ἐπιφέρουν ἤδη τὸ θάνατό της, ἀλλὰ ἐγέννησε καὶ τοὺς ἀνθρώπους, πὺν πρόκειται νὰ φέρουν τὰ ὅπλα αὐτὰ — τοὺς σύγχρονους ἐργάτες, τοὺς προλετάρους». Καὶ στὸν Πρόλογο τῆς «Κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» λέει ὁ Μάρξ, ὅτι «οἱ ἀστικὲς συνθήκες παραγωγῆς εἶναι ἡ τελευταία ἀνταγωνιστικὴ μορφή τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς διαδικασίας», καὶ ὅτι «οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις, πὺν ἀναπτύσσονται στοὺς κόλπους τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, δημιουργοῦν ταυτόχρονα τὶς ὕλικές προϋποθέσεις γιὰ τὴ διάλυσιν τοῦ ἀνταγωνισμοῦ» μεταξὺ τῶν τάξεων. Ἔτσι, μὲ τὴν ἀστικὴν μορφή τῆς κοινωνίας «κλείνει ἡ προϊστορία τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας» γενικά.

Ἄς κρίνει ὁ καθένας, ἀπὸ τὴν πολιτικὴ σκοπιὰ του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῶν ἐκατὸ ἐτῶν, πὺν ἔχουν περάσει ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Μάρξ, τὶς βασικὲς

αὐτὲς σκέψεις του. Θὰ περιορισθῶ νὰ ἐξετάσω, ἂν ἡ «ὕλιστική» αὐτὴ θεώρηση τῆς ἱστορίας εἶναι πράγματι ὕλιστική.

Τὶς πὺθ ἐπιτυχεῖς διακρίσεις μεταξὺ τῶν ποικίλων εἰδῶν «ὕλισμοῦ», ποὺ ἀναπτύχθηκαν εἰδικότερα στὸν 19^ο αἰῶνα, τὶς ὀφείλουμε στὸν Maurice Mandelbaum, καὶ βρίσκονται στὸ ἔξοχο ἔργο του "History, Man and Reason" ("A Study of Nineteenth-Century Thought", 1971). Ὁ Mandelbaum βλέπει κάποιες διαφορὰς καὶ μεταξὺ τοῦ ὕλισμοῦ τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ ὕλισμοῦ τοῦ Ἑνγκελς. «Ὁ Μαρξισμὸς τοῦ Ἑνγκελς», λέει ὁ Ἀμερικανὸς καθηγητής, «ἐκπροσωπεῖ ἓνα ὕλισμὸ στὸ ἀυστηρὸ νόημα (strict sense) τοῦ ὄρου αὐτοῦ. Ἰσχυρίσθηκε ὅτι ὅλα ὅσα συμβαίνουν εἶναι ἐκδηλώσεις τῆς θεμελιακῆς φύσεως τῆς ὕλης, καὶ ὅτι ὑπάρχει μιὰ θεμελιακὴ ἐπιστήμη, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἐξηγήσει ὅλες αὐτὲς τὶς ἐκδηλώσεις μὲ μέσο τὴν ἐκ μέρους τῆς σύλληψης τῆς φύσεως τοῦ ὕλικου κόσμου. Ἡ ἐπιστήμη, ὅμως, αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ Φυσικὴ, ἀλλὰ ἡ διαλεκτικὴ ἐρμηνεία τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἀνθρώπου». Μ' ἄλλα λόγια, τὴ λειτουργία τῆς διαλεκτικῆς μέσα στὰ ἴδια τὰ πράγματα—καὶ ὄχι στὸν ἀνθρώπινο νοῦ, ποὺ εἶναι ἀπλῶς ὁ καθρέφτης τῶν πραγμάτων—τὴν προεκτείνει ὁ Ἑνγκελς ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων σ' ὁλόκληρο τὸν φυσικὸ κόσμον, στὸ σύμπαν. Εἶναι, ἔτσι, πὺθ ἐπιστημονικὰ διατυπωμένη ἡ ἀπλοϊκὴ ἀντίληψη τοῦ ἀκραίου ὕλισμοῦ, ὅτι τὰ πάντα εἶναι ὕλη. Ἀλλὰ τὴ διάκριση μεταξὺ τῆς ἐπιστήμης τῆς Φυσικῆς καὶ τῆς διαλεκτικῆς ἐρμηνείας ὅλων τῶν φαινομένων στὸ Σύμπαν δὲν τὴν ἐβάσισε ὁ Ἑνγκελς, ποὺ ἄλλωστε μόνον παροδικὰ τὴν ὑποστήριξε, σὲ κανένα ἀποδεικτικὸ συλλογισμό. Ὁ Μάρξ δὲν προχώρησε ὡς ἐκεῖ. Εἶδε τὴ διαλεκτικὴ, ἀναποδογυρίζοντας τὴ διαλεκτικὴ τοῦ Χέγκελ, ποὺ στηριζόταν, ὅπως εἶπε, στὸ κεφάλι μας, στὸν ἀνθρώπινο νοῦ, νὰ λειτουργεῖ αὐτόματα μόνον στὶς κοινωνίες τῶν ἀνθρώπων, στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Ἐπηρεάσθηκε, βέβαια, καὶ ὁ Μάρξ ἀπὸ τὴ θεωρία τοῦ Λαβίνου περὶ τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ὑπαρξή, θεωρία ποὺ τὴν πληροφορήθηκε, τὸ Νοέμβριο τοῦ 1859, ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Ἑνγκελς. Ἀφοῦ διάβασε καὶ ὁ ἴδιος τὸ ἔργο τοῦ Λαβίνου «Περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν εἰδῶν μέσω τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς» ("On the Origin of Species by Means of Natural Selection", 1859), λέει—σὲ δύο ἐπιστολές του, σὲ μιὰ πρὸς τὸν Ἑνγκελς (19 Δεκεμβρίου 1859) καὶ σὲ μιὰν ἄλλη πρὸς τὸν Λασσάλ (16 Ἰανουαρίου 1861)—ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει τὴ θεωρία γιὰ τὴν πάλιν τῶν τάξεων. Στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Λασσάλ λέει ὁ Μάρξ: «Πολύ σημαντικὸ εἶναι τὸ σύγγραμμα τοῦ Λαβίνου καὶ μοῦ πάει (und passt mir) σὰν φυσικοεπιστημονικὸ ὑποστηρίγμα τῆς ἱστορικῆς πάλης τῶν τάξεων». Ὅπως βλέπουμε, ὁ Μάρξ ἔκανε ἓνα παραλληλισμὸ ποὺ δὲν τὸν βασάνισε ἐπιστημονικὰ στὴ σκέψη του.

Γιὰ τὸν Μάρξ, ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας διακρίνεται ἀπὸ τὰ ἄλλα τεράστια —ἀσύλληπτα— τμήματα τοῦ φυσικοῦ κόσμου, τοῦ σύμπαντος, μὲ κάτι ποὺ ἰδιάζει στοὺς ἀνθρώπους, μὲ τὴ βούληση τοῦ ἀνθρώπου, μὲ τὴ συνειδητὴ βουλευτική ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου. Στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς «Θέσεις γιὰ τὸν Φόνερχμπαχ» λέει ὁ Μάρξ: «Τὸ βασικὸ ἐλάττωμα τῶν ὡς τὰ σήμερα ὕλισμῶν (καὶ τοῦ ὕλισμοῦ τοῦ Φόνερχμπαχ) ἔγκειται στὸ ὅτι τὸ ἀντικείμενο, ἡ πραγματικότητα, τὸ αἰσθητό, ἐκλαμβάνεται μόνο ὑπὸ τὴ μορφή τοῦ πρὸς παρατήρηση ἀντικειμένου, καὶ ὅχι ὡς αἰσθητὴ ἀνθρώπινη ἐνέργεια, ὡς πράξη. Σ' αὐτὸ ὀφείλεται τὸ ὅτι ἡ ἐνεργητικὴ πλευρὰ ἀναπτύχθηκε, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ὕλισμό, ἀπὸ τὸν ἰδεαλισμό, ἀλλὰ μόνο μὲ τρόπο ἀφηρημένο, γιατί ὁ ἰδεαλισμὸς ἀγνοεῖ βέβαια τὴν πραγματικὴ αἰσθητὴ ἐνέργεια σὰν τέτοια». Ἐρμηνεύοντας τὶς φράσεις αὐτὲς τοῦ Μάρξ, ποὺ εἶχα καὶ ἐγὼ —ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ τὸ πῶ— σωστὰ ἐρμηνεύσει στὶς παραδόσεις μου τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1929 - 1930, ἓνας ἀπὸ τοὺς φιλοσοφικὰ πιὸ καταρτισμένους μαρξιστὲς τοῦ καιροῦ μας, ὁ John Lewes, στὸ βιβλίο του «Ὁ Μαρξισμὸς τοῦ Μάρξ» («The Marxism of Marx», βλ. καὶ τὴν ἐλληνικὴ μετάφραση τῆς Τζένης Μαστοράκη, «Ἐκδόσεις Μπουκουμάνη» 1975), παρατηρεῖ: «Ὁ Μάρξ κατέρριψε τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ γνώση προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἀποδοχὴ ἐντυπώσεων ἀπὸ τὸ ὑλικὸ περιβάλλον» —(«ἀποψη ποὺ καὶ ὁ Ἑνγκελς φάνηκε νὰ υἱοθετεῖ κάποιες φορὲς καὶ ποὺ ὁ Λένιν πρόβαλε σὲ μερικὰ σημεῖα τοῦ ἔργου του “Ὑλισμὸς καὶ ἐμπειριοκριτισμὸς”, ἀλλὰ ποὺ ἔπειτα τὴν ἀπέρριψε, ἀφοῦ διάβασε τὸν Χέγγελ, στὰ “Φιλοσοφικὰ Τετράδια”»)). «Ὅποιος γνώριζε τὸν Κάντ ὅπως ὁ Μάρξ καὶ παραδεχόταν τὴ στενὴ σχέση τοῦ ὑποκειμενικοῦ καὶ τοῦ αντικειμενικοῦ στὴ γνώση, δὲ θὰ ἔμενε ποτὲ ἱκανοποιημένος μὲ τὸν ἀφελῆ ρεαλισμὸ τῆς ἐμπειρικῆς καὶ ρασιοναλιστικῆς φιλοσοφίας (...). Ὁ Μάρξ ἀπέρριψε αὐτὴ τὴν ἄποψη στὴν Πρώτη Θέση γιὰ τὸν Φόνερχμπαχ, γιατί τὴ θεώρησε σὰν προσπάθεια γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἀντικειμένου μόνο μέσ' ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ τῶν αἰσθήσεων, καὶ ὅχι μὲ τὴν ἐνεργητικὴ ἀντιμετώπιση καὶ χρησιμοποίησι τοῦ ἀντικειμένου ἀπὸ τὸν παρατηρητὴ. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐνεργητικὴ πλευρὰ τῆς γνώσης, λέει ὁ Μάρξ, ἀνέπτυξε ὁ ἰδεαλισμὸς. Ὁ Λένιν ὑποστηρίζει τὸ ἴδιο στὰ “Φιλοσοφικὰ Τετράδια”, τονίζοντας ὅτι ὁ φιλοσοφικὸς ἰδεαλισμὸς “διατηρεῖ μὲ ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴ γνώση”»).

Ἄς ἀκούσουμε τώρα —γιὰ νὰ στερεωθεῖ ἀκόμα περισσότερο ἡ ὀρθὴ αὐτὴ ἐρμηνεία τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ— τὴν τρίτη ἀπὸ τὶς «Θέσεις γιὰ τὸν Φόνερχμπαχ». «Ἡ ὕλιστικὴ θεωρία», λέει ὁ Μάρξ, «γιὰ τὴ μεταβολὴ τῶν περιστάσεων», (δηλαδὴ τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν) «καὶ τῆς ἀγωγῆς λησμονεῖ, ὅτι οἱ περιστάσεις μετα-

βάλλονται από τους ανθρώπους και ότι ο παιδαγωγός παιδαγωγείται ακόμα κι αυτός». Μ' άλλα λόγια, υπάρχει αλληλεξάρτηση των κοινωνικών συνθηκών και των ανθρώπων. Παιδαγωγούν τον άνθρωπο, τὴ συνείδησή του, οἱ κοινωνικὲς περιστάσεις, ἀλλὰ καὶ αὐτὲς παιδαγωγοῦνται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Στὴν «Γερμανικὴ Ἱδεολογία», πὺν ἔγραψαν μαζί οἱ Μάρξ καὶ ὁ Ἑνγκελς, τονίζεται ρητά, ὅτι οἱ ἄνθρωποι παράγουν «ἅψ' ἑαυτῶν» καὶ μάλιστα ἄμεσα τὴν ὕλική τους ζωὴ καὶ ὅτι «οἱ συνθῆκες φτιάχνουν τοὺς ἄνθρώπους στὸν ἴδιο βαθμὸ πὺν οἱ ἄνθρωποι φτιάχνουν τὶς συνθῆκες». Μ' ἄλλα λόγια, οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις, πὺν ἡ ἐξέλιξή τους προσδιορίζει τὸ ἱστορικὸ γίνεσθαι καὶ σὲ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμὸ (ποτὲ ἀπόλυτα) τὰ περιεχόμενα τῶν ἀνθρώπινων συνειδήσεων, παράγονται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ἀπὸ τὴ βούληση καὶ τὸ μυαλό του, ἀλλὰ καὶ προσδιορίζουν μὲ τὴ σειρά τους τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ προκαλοῦν, μὲ τὸ διαλεκτικὸ σχῆμα «θέση καὶ ἀντίθεση», τὶς ἀναγκαῖες ἐκάστοτε κοινωνικὲς μεταβολές. Ὁ ἱστορικὸς, λοιπόν, ὕλισμός θά 'ταν ὀρθότερο νὰ εἶχε ὀνομασθεῖ «ἱστορικὸς ρεαλισμός» ἢ ἀκόμα καὶ «θετικὸς ἰδεαλισμός». Κι αὐτὸς ὁ Ἑνγκελς, πὺν εἶχε ποῦ καὶ ποῦ παρὰσυνθεῖ πρὸς τὸν ἀκραῖο ὕλισμό, ἐτόνισε στὸ ἔργο τῶν γερατιῶν του, πὺν εἶναι καὶ τὸ πιὸ νεανικὸ ἀπ' ὅλα, στὶς πρῶτες σελίδες τοῦ βιβλίου του «Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους», ὅτι δὲν ἐπιτρέπονται ἀναλογίες μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζώων, καὶ ὅτι κι αὐτὴ ἀκόμα ἢ πρωτόγονη κοινωνία τῶν ἀνθρώπων εἶναι κάτι πέρα γιὰ πέρα διαφορετικὸ ἀπὸ τὶς οἰκογένειες τῶν ζώων. Τὸ εἶχαν πεῖ αὐτὸ καὶ οἱ δύο μαζί, ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἑνγκελς, στὴ «Γερμανικὴ Ἱδεολογία». Μνημονεύω μὲ πολὺ χαρακτηριστικὴ φράση τους: «Ὅπου ὑπάρχει σχέση, ὑπάρχει γιὰ μένα· τὸ ζῶο δὲν σχετίζεται μὲ τίποτα καὶ δὲν τελεῖ σὲ καμιὰ σχέση. Ἡ σχέση τοῦ ζώου μὲ τὰ ἄλλα ζῶα δὲν ὑπάρχει ὡς σχέση». Τί σημαίνει αὐτό; Σημαίνει ὅτι ἡ «σχέση» προϋποθέτει κάποιον συνειδητὸ νόημα, προϋποθέτει βούληση καὶ σκέψη. Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου του «Τὸ Κεφάλαιο» λέει ὁ Μάρξ: «Ὅ,τι(. . .) διακρίνει τὸν χειρότερο ἀρχιτέκτονα ἀπὸ τὴν καλύτερη μέλισσα ἔγκειται στὸ ὅτι οἰκοδομεῖ στὸ νοῦ του ὅ,τι παίρνει ὕστερα τὴ μορφὴ ἐξωτερικοῦ οἰκοδομήματος».

Μετὰ τὴν οἰκονομικὴ θεωρία τοῦ Μάρξ, δηλαδὴ τὴν κριτικὴ τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας, καὶ μετὰ τὴν «ὕλιστική» —σωστότερα, ρεαλιστική— θεώρηση τῆς ἱστορίας, πὺν περιέχει καὶ στοιχεῖα κριτικοῦ ἰδεαλισμοῦ ἢ ἀκόμα καὶ «οὐμανισμοῦ» (ὁ Μάρξ ἐχρησιμοποίησε συχνὰ τὸν ὄρο αὐτόν), ἢ τρίτη σημαντικὴ πλευρὰ τοῦ θεωρητικοῦ οἰκοδομήματός του εἶναι ἐκείνη, πὺν ἀναφέρεται στὸ μέλλον. Ἡ πλευρὰ αὐτὴ εἶναι θολή. Καὶ δὲν μπορούσε παρὰ νὰ εἶναι θολή, ἀφοῦ

αναφέρεται στο μέλλον. Τὸ ἀπώτερο, μάλιστα, μέλλον πίστεψε ὁ Μὰρξ ὅτι τὸ εἶδε καθαρά, ἐνῶ δὲν μίλησε παρὰ σπάνια —καὶ μὲ ἔννοιες ἀόριστες— γιὰ τὸ ἄμεσο μέλλον, δηλαδή γιὰ τὸ μέλλον ἐκεῖνο, ποὺ θὰ προέκυπτε ἀπὸ τὴν ἐπικράτηση τῆς προλεταριακῆς ἐπαναστάσεως.

Στὸ ἀπώτερο μέλλον —πότε; σὲ πεντακόσια χρόνια ἢ σὲ χίλια;— βλέπει ὁ Μὰρξ μιὰ κοινωνία ἀνθρώπων ὅχι μόνο χωρὶς κοινωνικὲς τάξεις, ἀλλὰ καὶ χωρὶς κράτος. Θὰ εἶναι ὁ παράδεισος —ἐπίγειος, ἀλλὰ ἐξίσον μακρινὸς ὅσο καὶ ὁ οὐράνιος— τῆς ἀταξικῆς καὶ ἀναρχικῆς κοινωνίας. Ἡ μετὰ θάνατον ἐλπίδα —δηλαδή ἢ μετὰ τὸ θάνατο ἀναριθμητῶν ἀκόμα ἀνθρώπων γενεῶν ἐλπίδα— γιὰ ἓναν ἐπίγειο παράδεισο κατευθύνεται ψυχολογικὰ στὸν ἴδιο, γιὰ τοὺς ζωντανούς, ἀπρόσιτο κόσμος, ὅπως καὶ ἡ θεολογικὴ ἐλπίδα γιὰ ἓναν οὐράνιο παράδεισο, μὲ ἄλλα λόγια κατευθύνει τὴ ματιά μας στὸν «ἄλλον κόσμος», ὅχι στὸν δικό μας. Δὲν θὰ σταθῶ περισσότερο στὸ ὥραιο αὐτὸ ὄραμα. Τὸ ἐρώτημα, ποὺ ἐνδιαφέρει ἄμεσα τοὺς ἀνθρώπους τοῦ «κόσμου τούτου», εἶναι: τί θὰ γίνεαι ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς προλεταριακῆς ἐπαναστάσεως; Ἡ ἱστορία τῶν ἐξήντα ἔξη τελευταίων ἐτῶν ἔχει ἀπαντήσῃ στὸ ἐρώτημα αὐτό. Ἀλλὰ τί ἀπάντηση εἶχε δώσει στὸ κρίσιμο αὐτὸ ἐρώτημα ὁ ἴδιος ὁ Μὰρξ;

Ἦδη στὸ «Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο», ὁ Μὰρξ καὶ ὁ Ἑνγκελς λένε ὅτι ἡ ἐπικράτηση τοῦ προλεταριάτου δὲν θὰ ὀδηγήσῃ ἀμέσως στὴν κοινωνία ποὺ δὲν θὰ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ κρατικῆς ἐξουσίας. Γιὰ νὰ φθάσουμε, λένε στὸ «Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο», στὴν δίχως κράτος κοινωνία, πρέπει τὸ προλεταριάτο νὰ καταλάβῃ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, νὰ κρατικοποιήσῃ ἢ κοινωνικοποιήσῃ τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ νὰ γίνῃ ἡ «κρατοῦσα τάξη». Μόνο ἡ κρατικοποίηση τῶν πάντων θὰ ὀδηγήσῃ, λέει ὁ Ἑνγκελς στὸ «Anti-Dühring», στὴν ἐξαφάνιση τοῦ κράτους.

Ὁ Μὰρξ δὲν μᾶς εἶπε ποτέ, τί ἐννοοῦσε μὲ τὴν «δικτατορία τοῦ προλεταριάτου». Δὲν ἐχρησιμοποίησε ἄλλωστε στὰ συγγράμματά του, ποὺ ἀποτελοῦν ἓνα τεράστιο ὄγκο, παρὰ μόνον ἔντεκα φορὲς —καὶ χωρὶς καμιά ἐπεξήγηση— τίς λέξεις «δικτατορία τοῦ προλεταριάτου». Δὲν μᾶς εἶπε, ἐπίσης, ποτέ ὅτι τὸ προλεταριάτο πρέπει νὰ ἀποτελέσῃ ἢ ὅτι θὰ ἀποτελέσῃ ἀναγκαστικὰ πολιτικὸ «κόμμα». Πῶς, λοιπόν, θὰ ἔπαιρνε τὸ προλεταριάτο καὶ θὰ ἀσκοῦσε τὴν πολιτικὴ ἐξουσία μετὰ τὴν ἐπικράτησή του, εἴτε τὴν ἐπαναστατικὴ, εἴτε —αὐτὸ δὲν τὸ ἀπέκλειε διόλου ὁ Ἑνγκελς— τὴ δημοκρατικὴ, δηλαδή ἀφοῦ θὰ ἀποκοῦσε τὴν πλειοψηφία σὲ ἐκλογὲς πολυκομματικῆς δημοκρατίας; Ἐδῶ ὑπάρχει τὸ μεγάλο χάσμα στὸ θεωρητικὸ οἰκοδόμημα, ἀλλὰ καὶ στὴν πρακτικὴ πολιτικὴ σκέψη τοῦ Μὰρξ.

Τὸ χάσμα αὐτὸ τὸ ἐκάλυψε, στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη, ὁ Λένιν. Ὑπάρχει βέβαια, στὸ «Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο» ἡ φράση πὺν λέει, ὅτι ἓνα μικρὸ τμῆμα τῶν ἀστῶν διανοουμένων, «ἓνα μικρὸ τμῆμα τῆς κρατούσης τάξεως» ("ein kleiner Teil der herrschenden Klasse"), σπάζοντας τὸ δεσμό του μὲ τὴν τάξη του, θὰ ὀδηγήσει τὸ προλεταριάτο στὸ ἐπαναστατικὸ του κίνημα, ἀπομακρύνοντάς το ἀπὸ κάθε συμβιβασμὸ μὲ τὴν ἀστική τάξη. Ἀλλὰ ἡ φράση αὐτὴ δὲν μᾶς λέει, ὅτι —καὶ ὅταν ἐπικρατήσῃ τὸ προλεταριάτο— θὰ εἶναι οἱ ἀποστάτες αὐτοὶ διανοούμενοι πὺν θὰ ἀσκήσουν τὴ δικτατορία. Ὁ Λένιν, στὸ περίφημο κήρυγμά του «Τί πρέπει νὰ γίνῃ;», πὺν ἐκδόθηκε στὸ 1902 στὴ Στουττγάρδη, προχωρεῖ λίγο πὺν πέρα ἀπὸ τὸ «Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο», καὶ λέει: «Ἡ ἀθόρμητη ἀνάπτυξη τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καταλήγει ἀκριβῶς στὸ νὰ τὸ ὑποτάσῃ στὴν ἀστική ἰδεολογία (. . .). Γι' αὐτὸ καὶ ἡ δική μας προσπάθεια, ἐκείνη τῆς σοσιαλδημοκρατίας» (ὁ Λένιν χρησιμοποιεῖ ἀκόμα αὐτὸν τὸν ὄρο) «εἶναι νὰ καταπολεμήσουμε τὸν ἀθορμητισμὸ, νὰ ἐκτρέψουμε τὸ ἐργατικὸ κίνημα ἀπὸ τὴν ἀθόρμητη αὐτὴ τάση, πὺν ἔχει ὁ συνδικαλισμὸς, νὰ καταφεύγῃ κάτω ἀπὸ τὰ φτερὰ τῆς μπουρζουαζίας, καὶ νὰ τὸ τραβήξουμε κάτω ἀπὸ τὰ φτερὰ τῆς ἐπαναστατικῆς σοσιαλδημοκρατίας». Δὲν ἐπιθυμοῦσε, λοιπόν, τὸ προλεταριάτο νὰ σπάσῃ τὰ (δεσμά) του; Καὶ ὡς τότε θὰ ἔπρεπε νὰ καθοδηγεῖται ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν σοσιαλιστῶν διανοουμένων, πὺν ἀποσπάρθηκαν ἀπὸ τὴν ἀστική τάξη; Μήπως καὶ μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς προλεταριακῆς ἐπαναστάσεως; Ἀπὸ ποιούς θὰ ἀπαρτιζόταν ἡ «πρωτοπορία τοῦ προλεταριάτου», πὺν θὰ ἔπαιρνε τὴν ἐξουσία στὰ χέρια της; Ὁ Τρότσκι, ὅταν συνεργαζόταν μὲ τὸν Λένιν, ἔγραψε τὸ βιβλίον του «Τρομοκρατία καὶ κομμουνισμός», πὺν ἐκδόθηκε καὶ γαλλικὰ στὸ ἔτος 1920 ("Terroirisme et Communisme. L'Anti-Kautsky"). Στὸ βιβλίον του αὐτὸ ἔφθασε ὡς τὸ σημεῖο νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν «στρατιωτικοποίηση» τοῦ συστήματος ἐργασίας στὴ Ρωσία, προσθέτοντας βέβαια, ὅτι ἀποτελεῖ ἀναγκαῖα μέθοδο γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τὴν πειθάρχηση τῶν ἐργατῶν στὴν περίοδο, πὺν θὰ μετέβαινε ἡ κοινωνία ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ στὸ σοσιαλισμὸ. Ἡ ἄποψη τῶν τροτσκιστῶν, πὺν δὲν υἱοθετήθηκε βέβαια, τουλάχιστον ρητὰ, ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Λένιν, εἶναι ἀκόμα πὺν ὠμὴ. Λένε, ὅτι ἡ ἀναπόφευκτη, μετὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ προλεταριάτου, δικτατορία εἶναι ἡ δικτατορία ἐπὶ τοῦ προλεταριάτου. Αὐτὸ θὰ τὸ ἀπέρριπτε ἀπόλυτα ὁ Μάρξ. Ἀλλὰ θὰ συμφωνοῦσε, τάχα, καὶ μὲ τὴ θεωρία τοῦ Λένιν ἢ μᾶλλον μὲ τὴν πρακτική, πὺν ἀκολούθησε ὁ Λένιν μετὰ τὴν Ὁχτωβριανὴ Ἐπανάσταση; Δὲν τὸ ξέρουμε. Οἱ ᾠῶρες τοῦ «ὑπαρκτοῦ», ὅπως λέγεται, «σοσιαλισμοῦ» (τοῦ "socialisme réel"), μετὰ τὴ μεγάλη καὶ μακρὰ περιπέτεια τοῦ σταλινισμοῦ, συνδυάζουν

θεωρητικά —και στην πράξη— τὸν Μαρξισμό μὲ τὸν Λεβινισμό, καὶ θεωροῦν τὰ «κομμουνιστικὰ κόμματα» ὡς τὴ συνειδητὴ καὶ ὀργανωμένη πρωτοπορία (“*Vor-trupp*”, “*Avant-garde*”) ὁλόκληρον τοῦ ἐργαζόμενου —χειρωνακτικὰ καὶ πνευματικὰ— λαοῦ, πὺν ἔπαψε βέβαια νὰ εἶναι προλεταριάτο, ἀλλὰ πὺν ἐξακολουθεῖ, καὶ θὰ ἐξακολουθήσει σὲ ἀόριστο χρονικὸ διάστημα, νὰ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ κόμματος.

Δὲν θὰ προχωρήσω περισσότερο. Ἐδῶ καὶ ἑκατὸ χρόνια δὲν ὑπάρχει πιὰ ὁ Μάρξ. Ὑπάρχουν οἱ μαρξιστές. Τὸ τελευταῖο ἐρώτημά μου εἶναι: Ἄν δὲν εἶχε γεννηθεῖ ὁ Μάρξ, θὰ ὑπῆρχε ὁ λεγόμενος «ἐπαναστατικὸς σοσιαλισμός», καὶ θὰ ἐπικρατοῦσε σὲ τόσες χώρες ὁ λίγο ἢ πολὺ ἐνιαῖος, στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη, «ὑπαρκτὸς σοσιαλισμός»; Σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τοῦ Μάρξ, ὅλα ὅσα συνέβησαν καὶ συμβαίνουν στὰ ἑκατὸ τελευταῖα χρόνια θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν σὰν ἀναγκαῖα καὶ ἀναπόφευκτα ἀποτελέσματα τῆς ἀντινομίας μεταξὺ τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς δομῆς τοῦ ἀστικοῦ καθεστῶτος. Δὲν θὰ ἐξετάσω, πῶς καὶ γιατί ἡ ἀντινομία αὐτὴ ὁδήγησε στὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀνατροπῆς τοῦ ἀστικοῦ καθεστῶτος μόνον σὲ ὀρισμένες χώρες καὶ ὄχι σὲ ὅλες. Δὲν θὰ ἐξετάσω, ἐπίσης, πῶς ἐπικράτησε —κάτω ἀπὸ ποιὲς εἰδικὲς καὶ ἀπρόβλεπτες ἱστορικὲς συνθήκες— στὶς ὀρισμένες αὐτὲς χώρες, στὴ Ρωσία στὸ 1917 καὶ στὶς ἄλλες μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον — ὁ ὑπαρκτὸς σοσιαλισμός, δηλαδὴ ἂν ἡ ἐπικράτησή του στὶς χώρες αὐτὲς προέκυψε πράγματι ἀπὸ τὴν ὄξυνση τῆς ἀντινομίας πὺν εἶχε συλλάβει θεωρητικὰ ὁ Μάρξ. Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ δὲν θὰ ἔλεγε ποτὲ ρητά, ὅτι ἓνας μοναδικὸς ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἀνοίξει ἓνα νέο δρόμον στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος. Μιὰ προφητικὴ, ὅμως, ρήση του στὶς «Θέσεις γιὰ τὸν Φόνεμπαχ» μᾶς δίνει τὸ κλειδί γιὰ νὰ μποῦμε στὴν πιὸ βαθιὰ σκέψη του. «Οἱ φιλόσοφοι», εἶπε ὁ Μάρξ, «δὲν κάνουν παρὰ νὰ ἐρμηνεύουν τὸν κόσμον· ὅ,τι χρειάζεται εἶναι νὰ τὸν μεταμορφώσουν». Ὁ Μάρξ δὲν μεταμόρφωσε, βέβαια, τὸν κόσμον. Ἀλλὰ ἡ θεωρία του —ἐκτοπίζοντας τὶς ποικίλες σοσιαλιστικὲς ἢ ἀναρχικὲς θεωρίες ἢ οὐτοπίες— πρόσφερε σὲ ὅσους θὰ ἐξεγείρονταν ὅπωςδήποτε κατὰ τοῦ ἀστικοῦ καθεστῶτος τὴ γλώσσα ἐκείνη, πὺν τοὺς ἔκαμε νὰ συνεννοηθοῦν μεταξὺ τους καὶ νὰ δροῦν ἐνωμένοι. Εἶναι ἀδύνατον νὰ φαντασθῶ, ὅτι αὐτὸ θὰ εἶχε συμβεῖ χωρὶς τὸν Μάρξ. Ἀλλὰ καὶ δὲν ξέρω —δὲν εἶμαι προφήτης— ἂν ἡ κοινὴ αὐτὴ γλώσσα θὰ τοὺς κρατῆσει ὅλους ἐνωμένους (δὲν ἔλειψαν καὶ ὡς τώρα οἱ ρωγμὲς), καὶ ποιά ἄλλα κίνητρα —ὁ Ἑνγκελς εἶχε τελικὰ ἀναγνωρίσει ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ οἰκονομικὰ κίνητρα τῆς ἱστορίας, ὑπάρχουν καὶ τὰ γεωγραφικὰ καὶ τὰ φυλετικὰ— θὰ ἐπηρεάσουν τὴν ἐξέλιξη τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ» καὶ τὶς σχέσεις τῶν χωρῶν

τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ» μεταξύ τους καὶ με' ἄλλες χῶρες διαφορετικῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν συστημάτων. Ἐλπίζω καὶ εὐχομαι, οἱ σχέσεις αὐτὲς νὰ ἀναπτυχθοῦν ὁμαλὰ καὶ εἰρηνικά, καὶ νὰ ὀδηγήσουν κάποτε σὲ μιὰ παγκόσμια συνεννόηση καὶ συνεργασία, πὺν θὰ ἀποτρέψει τοὺς κινδύνους πὺν προκύπτουν ἀπὸ τὰ φαινόμενα ἐκεῖνα, πὺν δὲν ἔχουν κανένα ἱστορικό προηγούμενο, ἀπὸ τὰ ἐκρηκτικὰ φαινόμενα, πὺν—ἀποξενώνοντας τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ φύση καὶ ἀπὸ τὸν ἑαυτό του—ὀδηγοῦν στὴν ἀσφυξία τῶν μεγαλοπόλεων, στὸν ὑπερπληθυσμὸ τῆς οἰκουμένης, στὴν καταστροφή τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, τῆς χλωρίδας καὶ τῆς πανίδας, στὴν ἀπρόβλεπτων συνεπειῶν ἀλλοίωση τῆς ἀτμοσφαίρας, ἀκόμα καὶ τῆς στρατοσφαίρας, καὶ ἴσως καὶ τῶν σπλάχνων τοῦ πλανήτη μας.